

LESZEK PONIEWOZIK* – RZESZÓW

KOŚCIELNE POCZĄTKI TARNOWA

Tarnów to jedno z ważniejszych miast Małopolski, nie dziwi więc fakt, że historycy co jakiś czas wracają do zagadnień związanych z jego przeszłością. Jednym z ciekawszych aspektów przeszłości tego miasta są początki i najwcześniejsze dzieje parafii tarnowskiej. Wszelkie próby zgłębienia tego tematu należy rozpocząć od poznania zachowanej bazy źródłowej. Niestety jeśli chodzi o najwcześniejsze dzieje kościelne Tarnowa jest ona niezbyt obfita. W zasadzie w miarę dokładne informacje na temat dziejów kościelnych Tarnowa zaczynają się od roku 1400, tj. od momentu powołania do życia kolegiaty tarnowskiej. Szczęśliwie zachował się akt erekcyjny kościoła kolegiackiego, wystawiony przez bpa Piotra Wysza 17 IV 1400 r. Ponadto Jan Długosz w *Liber beneficiorum* dość dokładnie i w miarę wiernie opisał to wydarzenie. Z obu tych zapisów wynika, że kolegiata została ufundowana przez Jana Tarnowskiego. Jej utworzenie dokonało się m. in. poprzez przejęcie uposażenia trzech funkcjonujących dotychczas kościołów. Akt erekcyjny kolegiaty informuje, że świątyniami tymi były: fara miejska pw. Narodzenia NMP w Tarnowie, kościół św. Marcina i kościół NMP na zamku tarnowskim¹. Jan Długosz w zasadzie powtórzył te same informacje, przy czym problemem zajął się dwukrotnie: raz ogólnie opisując dzieje kolegiaty, drugi raz zaś omawiając poszczególne prebendy kolegiackie funkcjonujące w jego czasach. Omawiając w sposób skrótowy początki kolegiaty nadmienił, że jej fundacja odbyła się na bazie uposażenia trzech kościołów parafialnych (podkreślenie moje)², jednak opisując następnie w sposób szczegółowy poszczególne prebendy wspominał o parafialnym charakterze tak kościoła Narodzenia NMP, jak i św. Marcina. Natomiast omawiając świątynię zamkową poinformował jedynie, że nosiła podwójne wezwanie NMP i Rozesłania Apostołów. Dalej Jan Długosz zanotował, że

---

* Leszek Poniewozik – dr historii, zatrudniony w Instytucie Historii Uniwersytetu Rzeszowskiego, e-mail: plesio@wp.pl

¹ *Archiwum ksiąg Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie* (dalej: ALS), wyd. Z.L. Radziwiński i B. Gorczak, t. 2 (1284-1506), Lwów 1888, nr 80, s. 94-97.

² J. Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* (dalej: DLB), wyd. A. Przeździecki, t. 1, Kraków 1863, s. 604.

przy kościele na zamku funkcjonowała prebenda. Dochody tej prebendy posłużyły do ufundowania kanonii, która w hierarchii kapitulnej zajmowała pierwsze miejsce po prałaturach³. W opisie tym zabrakło wzmianki o parafialnym charakterze świątyni zamkowej.

Źródła sprzed 1400 r. są nader nieliczne a w dodatku niejednoznaczne. Wiadomo jednak, że już w pierwszej połowie XIV w. funkcjonowała w Tarnowie świątynia parafialna. Jest ona poświadczona tak w spisach dziesięciny papieskiej (z lat 1326-1327, 1350/1351, 1345-1355) jak i świętopietrza (z lat 1328, 1336-1337, 1340-1343, 1345-1358 i 1373)⁴. Tu jednak pojawia się wątpliwość, o którym Tarnowie wspomina źródło. W tym bowiem czasie istniały dwie sąsiadujące ze sobą miejscowości o nazwie Tarnów. Jedną z nich był Tarnów zwany Wielkim, przekształcony następnie w miasto Tarnów oraz Tarnów Mały, funkcjonujący dziś pod nazwą Tarnowiec⁵. Wspomniane wyżej papieskie źródła fiskalne poświadczają w nieco późniejszym czasie istnienie także drugiej parafii tarnowskiej. Pojawia się ona w wykazach dziesięcinnych w latach 1350/1351, 1354-1355, zaś w spisach świętopietrza w latach 1352-1358 i 1373-1374. Tym razem nie ma wątpliwości, że chodzi o kościół wybudowany w związku z lokacją miejską. Świadczą o tym zapisy mówiące bądź o kościele w Nowym Tarnowie, bądź – jeszcze bardziej jednoznacznie – w Nowym Mieście Tarnów⁶. Wreszcie od 1354 r. w spisach dziesięciny papieskiej poświadczona jest prebenda na zamku tarnowskim (*prebendaris de castro Tarnow*)⁷, której jednakże brak w gronie płatników świętopietrza w latach 1354-1358 i 1373-1374.

Przekaz płynący z aktu erekcyjnego kolegiaty i *Liber beneficiorum* Jana Długosza oraz XIV-wiecznych wykazów dziesięciny papieskiej i świętopietrza, uzupełniają informacje o wzniesieniu na zamku tarnowskim świątyni, która została uposażona 13 V 1331 r. przez bpa krakowskiego Jana Grota⁸. Następca Jana Gro-

³ DLB, t. 1, s. 606, 611 i 612.

⁴ *Acta camerae apostolicae* (dalej: ACA), t. 1: 1207-1344, w: *Monumenta Poloniae Vaticana* (dalej: MPV), t. 1, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 135-136, 207, 303, 382, 394; ACA, MPV, t. 2, wyd. J. Ptaśnik, Kraków 1913, s. 176, 178, 180, 183, 188, 194, 203, 212, 222, 232, 241, 250, 258, 266, 274, 282, 289, 297, 337, 394, 411; ACA, MPV, t. 9: *Liber receptorum et expansarum Petri Stephani 1373-1375*, wyd. S. Szczur, Kraków 1994, s. 8.

⁵ S. Mateszew, F. Sikora, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w regionie tarnowskim do końca XVI wieku*, w: *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, pod red. F. Kiryka, Z. Ruty, t. 1: *Czasy przedrozbirowe*, Tarnów 1981, s. 105-108.

⁶ ACA, t. 2, s. 250, 259, 266, 274, 282, 289, 297, 339, 395, 411; t. 3, s. 8, 28. Zapisy z rachunków dziesięcinnych z lat 1350/1351, 1354 i 1355 mogą sugerować istnienie tylko jednej parafii, bowiem dochody tak dotychczas notowanego kościoła, jak i fary miejskiej oszacowano na 3,5 grzywny. Wątpliwości rozwiewa fakt notowania w każdym z tych wykazów dwóch parafii oraz to, że w przypadku tylko jednej z nich dodawano konsekwentnie, że chodzi o parafię miejską (*rector de Tarnow civitate, rector ecclesie de Tharnow civitate*).

⁷ ACA, t. 2, s. 428, 436. Dochody tej prebendy zostały oszacowane na 8 grzywien, tj. ponad dwukrotnie wyżej niż dochody sąsiednich parafii św. Marcina i Narodzenia NMP w mieście Tarnowie, które – jak przypomnę – odnotowano z taksą 3,5 grzywny – patrz poprzedni przypis.

⁸ *Zbiór dokumentów katedry i diecezji krakowskiej* (dalej: ZDKDK), cz. 1, wyd. S. Kuraś, Lublin 1965, nr 38, s. 52-53.

ta na biskupstwie krakowskim, Bodzanta w 1362 r. na prośbę Rafała Tarnowskiego uposażył ołtarz Krzyża Świętego w kościele na zamku, zaś w 1363 r. papież Urban V, a w 1385 r. Demetriusz, legat papieski nadali świątyni zamkowej odpusty⁹. Wszystkie te dokumenty mówią wyraźnie o świątyni noszącej wezwanie NMP a mieszczącej się na zamku tranowskim.

Do grupy omówionych wyżej źródeł należy dodać jeszcze cztery dokumenty z lat 1346-1347. Wszystkie dotyczą osoby Mikołaja Czecha, który – jak wynika z treści dokumentów – był zarządcą najpierw świątyni na zamku tarnowskim a następnie parafii miejskiej w Tarnowie. Treść tych dokumentów zostanie przeze mnie przedstawiona nieco niżej¹⁰.

Zaprezentowane wyżej źródła stały się podstawą do wnioskowania o początkowych dziejach parafii tarnowskich. Już w pierwszej połowie XIX w. W. Baliński, jeden z pierwszych badaczy przeszłości Tarnowa, twierdził, że obok fary miejskiej i kościoła św. Marcina świątynią, której dochody posłużyły do utworzenia kolegiaty tarnowskiej był kościół Trójcy Świętej na Terlikówce¹¹. Niestety koncepcja ta tylko w części zgadzała się z wymową źródeł, bowiem z treści aktu erekcyjnego kolegiaty czy przekazu Jana Długosza wynika, że do uposażenia kolegiaty miały posłużyć dochody kościoła o wezwaniu NMP, nie zaś Trójcy Świętej. Koncepcję bardziej zgodną z wymową źródeł przedstawił w 1958 r. B. Kumor. Co ważniejsze została ona uznana w literaturze przedmiotu i w zasadzie obowiązuje do dzisiaj. Idąc za tekstem aktu erekcyjnego z 1400 r. oraz posiłkując się dodatkowymi źródłami B. Kumor uznał, że oprócz dochodów kościoła Narodzenia NMP w mieście oraz świątyni św. Marcina, do utworzenia kolegiaty tarnowskiej posłużyło także uposażenie kościoła Wniebowzięcia NMP¹². Warto zauważyć w tym miejscu, że lokalizacja kościoła Narodzenia NMP i św. Marcina ani dla W. Balińskiego, ani dla B. Kumora nie ulegała wątpliwości. Obaj uznali, że w pierwszym przypadku chodzi o kościół stojący do dziś przy rynku tarnowskim, zaś kościół św. Marcina to nosząca to wezwanie również obecnie świątynia usytuowana na wschodnim stoku góry św. Marcina. Identyfikując trzeci kościół, którego dochody posłużyły do ufundowania kolegiaty tarnowskiej B. Kumor uznał, że chodzi o świątynię pw. Wniebowzięcia NMP na tzw. Burku. Autor oparł swe przypuszczenie na tym, że w języku niemieckim łacińskie słowo *castrum* to *der*

⁹ MPV, t. 3, nr 442, s. 417-418; ALS, t. 2, nr 28, s. 35-36 i nr 58, s. 68-69. Uściślając należy stwierdzić, że znana jest suplika Kazimierza Wielkiego z 25 IX 1363 r. dotycząca nadania odpustów dla kilku kościołów i kaplic (także klasztornych), w tym m.in. świątyni NMP w Tarnowie. Suplika ma adnotację papieską, z której wynika, że Urban V wyraził zgodę na nadanie odpustów, jednak ograniczył ją do dwóch spośród wymienionych kościołów. Niestety z treści zapiski nie wynika, które kościoły otrzymały odpusty a które nie jak też w której grupie znalazła się świątynia NMP w Tarnowie.

¹⁰ MPV, t. 3, nr 312, s. 312-313; BP, t. 2, nr 256 i 257, s. 45, nr 289, s. 51.

¹¹ W. Baliński, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831 (reprint: Tarnów 1991), s. 63.

¹² B. Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, „Currenda. Pismo Urzędowe Diecezji Tarnowskiej”, 108 (1958) s. 271.

Burg a zatem po spolszczeniu otrzymujemy kościół na Burku czyli na zamku¹³. Także w późniejszym czasie B. Kumor uznawał tę identyfikację za prawidłową¹⁴. Dodatkowo zwrócił uwagę na dokumenty biskupów krakowskich odnoszące się do kościoła zamkowego. W 1331 r. Jan Grot uposażył świątynię zamkową pw. NMP, którą wcześniej wybudował Spycimir Leliwita. Przy omawianiu obowiązków zarządcy tej świątyni, biskup zaznaczył, że mają być one takie same jak w przypadku kościołów parafialnych. W 1362 r. bp Jan Grot uposażając ołtarz w tej świątyni w tych samych słowach odniósł się do obowiązków zarządcy. Dla B. Kumora zapisy z obu biskupich dokumentów stały się podstawą do twierdzenia, że świątynia zamkowa uzyskała uprawnienia parafialne¹⁵. Położenie kaplicy zamkowej w niewielkiej odległości od parafialnego kościoła św. Marcina oraz Tarnowa Wielkiego, na gruntach którego od 1330 r. powstawało miasto a co za tym idzie także nowa parafia miejska, oznaczało, że parafia zamkowa mogła obsługiwać tylko niewielką grupę wiernych. W tej sytuacji B. Kumor uznał, że kościół NMP (który konsekwentnie utożsamiał z kościołem Wniebowzięcia NMP „na Burku”) był XIV-wiecznym odpowiednikiem współczesnej parafii personalnej, obejmującej członków rodziny Tarnowskich oraz czeladzi zamkowej. W konsekwencji swych wcześniejszych rozważań B. Kumor uznał, że w XIV w. w Tarnowie funkcjonowały trzy parafie: miejska (Narodzenia NMP), św. Marcina oraz zamkowa (Wniebowzięcia NMP). Ustalenia B. Kumora dotyczące kościelnych początków Tarnowa na stałe weszły do literatury fachowej i w zasadzie nie były kwestionowane. Różnice zdań dotyczyły jedynie lokalizacji pierwotnego kościoła parafialnego. B. Kumor a za nim F. Kiryk i W. Dworzaczek uznawali, że najstarsza parafia w okresie poprzedzającym lokację miasta znajdowała się na terenie obecnej wsi Zawada, która w owym czasie stanowiła część Tarnowa Wielkiego¹⁶. Natomiast S. Mateszew i S. Sikora dogłębnie analizując stosunki własnościowe doszli do wniosku, że pierwotnie parafia mieściła się w Tarnowie Małym, tj. w dzisiejszym Tarnowcu, przy czym część tej wsi wraz z kościołem wydzieliła się w późniejszym czasie jako obecna Zawada¹⁷. Mimo tych różnic wszyscy wskazani autorzy uznawali, że w gronie tarnowskich parafii do najstarszej pw. św. Marcina w 1331 r. dołączyła parafia zamkowa pw. Wniebowzięcia NMP, zaś pomiędzy 1330 a 1352 r. utworzona została parafia Narodzenia NMP w mieście Tarnowie. Odmienne stosunki kościelne w okresie poprzedzającym powstanie kolegiaty tarnowskiej ujął P. Boda. Autor ten zagadnienia kościelne przedstawił jedynie

¹³ Tamże, s. 274.

¹⁴ B. Kumor, *Prepozytura tarnowska*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” (dalej: ABMK), 12 (1966) s. 250-251.

¹⁵ Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 274; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 251. W 1958 r. B. Kumor odwołał się wyłącznie do dokumentu bpa Jana Grota z 1362 r., jednak później zwrócił uwagę także na wcześniejszy dyplom z roku 1331.

¹⁶ Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 271; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 249; W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Wiek XIV-XV*, Warszawa 1971, s. 82; F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 150.

¹⁷ Mateszew, Sikora, *Osadnictwo i stosunki własnościowe*, s. 144.

marginalnie, tym niemniej zakwestionował istnienie związku pomiędzy kościołem św. Marcina w obecnej wsi Zawada z XIV-wieczną parafią w Tarnowie. Autor ten wskazał, że obecnie Zawada nie jest częścią Tarnowca zwanego w średniowieczu Tarnowem Małym¹⁸. Ponadto w przeszłości Zawada była znana pod nazwą Grodziszczce a później Podgrodzie. P. Boda posłużył się w tym miejscu ustaleniami M. Adamczyka, który jednak uważał, że w Zawadzie można z dużym prawdopodobieństwem lokalizować najstarszą osadę tarnowską¹⁹. P. Boda nie zajął rozstrzygającego stanowiska w tej sprawie, jednak z dalszego toku rozumowania wynika, że możliwość taką odrzucał²⁰. Idąc za J. Okońskim początków kościoła św. Marcina dopatrywał się na przełomie XIV i XV w., zaś jego powstanie wiązał z powiększaniem się liczby ludności wsi Zawada, która swój rozwój zawdzięczała związkom z nieodległym zamkiem. Kościół św. Marcina w Zawadzie miał być od chwili swego powstania filią parafii Narodzenia NMP w Tarnowie, zaś jego status zmienił się dopiero w 1980 r. kiedy powołano przy nim osobną parafię²¹. W konsekwencji P. Boda uznał, że we wczesnym średniowieczu na terenie Tarnowa znajdował się inny drewniany kościół, który posiadał funkcje parafialne. Niestety autor nie doprecyzował, w której miejscowości o nazwie Tarnów (Wielkim czy Małym) stał ten kościół, jednak z dalszego opisu wynika, że miał na myśli Tarnów Wielki, czyli wieś, na gruntach której lokowano następnie miasto. Czas powstania parafii tarnowskiej odniósł do XI w., zaś osoby fundatora kościoła dopatrywał się w księciu. Kościół ten miał być nie tylko pierwotną parafią tarnowską ale ponadto stanowił aż do 1400 r. siedzibę dziekana terenowego²². Częściowo idąc za ustaleniami A. Leo przypuszczał, że pierwotna parafia usytuowana była w centrum osady. Hipotetycznie wiązał ją z kościołem „który w 1354 r. doposażył

¹⁸ W tym miejscu należy zaznaczyć, że P. Boda niezbyt jasno i precyzyjnie używa nazw Tarnów Mały i Tarnowiec. Otóż w początkowej partii swej książki skłania się ku tezie, że benedyktyńska początkowo, później książęca, a w końcu rycerska wieś *Tarnou* znana z dokumentu bpa Idziego z 1124 r. a następnie potwierdzona w rękach klasztornych w roku 1229 i 1275 to Tarnowiec, zwany także Tarnowem Małym, który został nadany Spycimirowi Leliwicie przez Władysława Łokietka w roku 1328. W tymże Tarnowcu vel Tarnowie Małym Spycimir wzniósł zamek a wraz z nim kaplicę NMP na prawach kościoła parafialnego (P. Boda, *W poszukiwaniu początków Tarnowa*, Opole 2013, s. 8-11). Takie ujęcie oznacza, że autor uznaje, że wzmiankowany przez niego Tarnowiec/Tarnów Mały leżał na południe od obecnego miasta Tarnowa – wskazuje na to jednoznacznie uznanie, że zamek Tarnowskich leżał na terenie tej wsi. W innym wszakże miejscu autor napisał, że wieś Tarnowiec przylegała od zachodu do Tarnowa, rozlokowana była głównie w dolinie rzeki Białej a ponadto sąsiedowała z Górą Zbylitowską (tamże, s. 19), co jednoznacznie każe szukać średniowiecznego Tarnowca w kierunku zachodnim, jednak zaledwie parę zdań dalej dodał, że zabudowa wsi „skupiała się głównie w rejonie obecnego Tarnowca” oraz wzdłuż traktu krakowskiego biegnącego „wzdłuż rzeki Strusiny”, a zatem na terenach położonych na południe od Tarnowa (tamże, s. 19-20).

¹⁹ M. Adamczyk, *Początki Tarnowa*, „Sprawozdanie z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz kronika Towarzystwa Naukowego KUL”, 13 (1963) s. 101-102.

²⁰ Boda, *W poszukiwaniu początków*, s. 23-24.

²¹ J. Okoński, *Pradzieje miasta Tarnowa*, Tarnów 1990, s. 127-128 i Boda, *W poszukiwaniu początków*, s. 24.

²² Boda, *W poszukiwaniu początków*, s. 24.

syn Spycimira Rafał z Tarnowa”. Kościół ten miał wraz z uposażeniem zostać „włączony następnie do parafii kolegiackiej pw. Narodzenia NMP w 1400 r.”²³ P. Boda nie odrzucał jednak i takiej możliwości, że pierwotna parafia tarnowska związana była z innym kościołem, na miejscu którego wzniesiono w 1458 r. drewniany kościół Wniebowzięcia NMP „na Burku”²⁴. W ten sposób autor dość jednoznacznie wskazywał na brak związku pomiędzy kościołem „na Burku” a kościołem zamkowym, który to związek podkreślał B. Kumor²⁵.

To pobieżne przedstawienie znanych z literatury stanowisk na temat najwcześniejszych dziejów tarnowskich parafii ukazuje jak niejasne w gruncie rzeczy pozostają dzieje organizacji kościelnej w okolicach Tarnowa. Widać również wyraźnie, że autorzy zajmujący się tą problematyką prezentowali różne koncepcje tego co działo się przed 1400 r. Szukając odpowiedzi na pytanie jak wyglądały kościelne początki współczesnego Tarnowa, pragnę przybliżyć podstawowe informacje na temat samego miasta i jego okolic. Spojrzenie na współczesną mapę pozwala stwierdzić, że na południe od obecnego miasta położona jest wieś Tarnowiec. Nieco na wschód od niej leży wieś Zawada. Obie te miejscowości rozdziela góra św. Marcina, na której wschodnim stoku wznosi się kościół św. Marcina. Na północno-zachodnim stoku tej góry w pierwszej połowie XIV w. Spycimir Leliwita wznosił swój zamek wraz z kościołem NMP. Marginalne znaczenie dla dalszych rozważań ma natomiast to, że z kolei na zachodnim stoku góry św. Marcina, od strony Tarnowca w miejscu zwanym Grodziskiem we wczesnym średniowieczu funkcjonowało rozległe grodzisko wraz z podgrodziami²⁶. Najwcześniejsze informacje źródłowe, w których pojawia się nazwa Tarnów (*Tarnou* lub *Tharnow*) odnoszą się do miejscowości, która już w początkach XII w. znajdowała się w rękach benedyktynów tyńskich. Pod koniec XIII lub na początku XIV w. wieś ta wróciła do księcia, który w 1328 r. nadał ją Spycimirowi Leliwicie. Prawdopodobnie równie odległą metryką mogła się pochwalić sąsiednia miejscowość również zwana Tarnowem, która stale stanowiła własność rycerską. W 1309 r. jej właścicielem był komes Rafał, zapewne h. Rawa. Część tej wsi po 1309 r. również trafiła w ręce Spycimira, który w 1327 r. dokupił także drugą jej część od Leonarda s. Dzierżysława h. Rawa. W ten sposób Spycimir w 1328 r. stał się właścicielem obu wsi nazywanych w ówczesnych źródłach Tarnowem Wielkim i Małym. Źródła te pozwalają się ponadto zorientować, że Tarnów Wielki to dwuczłonowa (stąd być może określenie „Wielki”) stale rycerska wieś, której część Spycimir nabył w 1327 r., zaś inną jej część kupił bądź otrzywał jako posag przed tym rokiem. Na gruntach tej wsi w 1330 r. Spycimir lokował miasto Tarnów. Pod pojęciem Tarnów Mały kryła się natomiast wieś, którą większość badaczy problemu

²³ A. Leo, *Tarnowskie kościoły. Wszystkie od czasów najdawniejszych do chwili obecnej, czyli od Góry św. Marcina do „Falklandów”*, Tarnów 2000, s. 14.

²⁴ Boda, *W poszukiwaniu początków*, s. 24-25.

²⁵ Jeśli kościół Wniebowzięcia NMP „na Burku” powstał dopiero w 1458 r. to nie mógł być tożsamy ze świątynią zamkową poświadczoną od 1331 r.

²⁶ Na temat lokalizacji grodziska wczesnośredniowiecznego jak i zamku Tarnowskich patrz: M. Szope, *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981, s. 76-77 oraz 114-116.

utożsamia z dzisiejszym Tarnowcem, bądź odnosi ją zarówno do Tarnowca jak i Zawady²⁷. Odmienne rzecz ujął w zasadzie tylko B. Krasnowolski²⁸, który nazwy Tarnów Wielki jak i Tarnów Mały odniósł wyłącznie do wsi, która posłużyła następnie do lokacji miejskiej. Zgodnie z koncepcją tego autora Tarnów Wielki to zachodnia, większa część rycerskiej wsi nabytej przez Spycimira ostatecznie w 1327 r., obejmująca teren późniejszego miasta wraz z Zabłociem oraz późniejszego Wielkiego Przedmieścia (=Strusiny) wraz z nawsiem w dolinie potoku Strusina, natomiast Tarnów Mały obejmować miał późniejsze Małe Przedmieście, tj. Grabówkę i Gumniska²⁹. Niestety B. Krasnowolski nie był konsekwentny w swym stanowisku, bowiem w innym miejscu utożsamiał Tarnów Mały z dzisiejszym Tarnowcem³⁰. Pomimo wskazanych drobnych nieścisłości niezwykle cenne ustalenia tego autora okazały się bardzo pomocne do poznania przeszłości osadniczej Tarnowa i jego okolic, a przez to do odtworzenia dziejów parafii tarnowskich.

Wracając do głównego nurtu rozważań wiadomo, że w czasach tworzenia kolegiaty tarnowskiej, tj. w 1400 r. istniały w rejonie Tarnowa 3 kościoły: kościół miejski, kościół na zamku i kościół św. Marcina na górze św. Marcina. Ze spisów dziesięciny papieskiej wynika, że już w roku 1326 istniała w Tarnowie parafia, która co więcej była siedzibą dziekana³¹. Świątynią tą nie mógł być ani kościół zamkowy, ani fara miejska, bowiem pierwsza z tych świątyń powstała dopiero po ostatecznym uzyskaniu Tarnowa Wielkiego przez Spycimira w 1327 r., zaś pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1331 r. Co do kościoła Narodzenia NMP wiadomo natomiast, że jego budowa postępowała wraz z tworzeniem miasta, lokowanego w 1330 r. W tej sytuacji najwcześniejsza parafia tarnowska wiązana była z kościołem św. Marcina³². Takie przypuszczenie dodatkowo umacniał fakt okre-

²⁷ Najpełniej zagadnienie to zostało przedstawione przez S. Mateszewa i F. Sikorę – patrz tychże, *Osadnictwo i stosunki własnościowe*, s. 105-111. Tam również literatura zagadnienia. Z nowszych prac warto wskazać J. Wroniszewski, *Ród Rawiczów. Warszowice i Grotowice*, „Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 85 (1992) z. 1, s. 74, 80; tegoż *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Wrocław 2001, s. 22 oraz hasło K. Moskała i M. K. Trusza, *Rozwój przestrzenny Tarnowa*, w: *Encyklopedia Tarnowa*, pod red. A. Niedojadły, Tarnów 2010, s. 364.

²⁸ Jak wyżej nadmienilem P. Boda idąc za M. Adamczykiem uznawał ustalenia co lokalizacji Tarnowa Wielkiego i Małego, sprzeciwił się jednak utożsamianiu Tarnowa Małego z Zawadą, twierdząc, że Zawada stanowiła odrębny od Tarnowa Małego ośrodek osadniczy związany z zamkiem tarnowskim – patrz wyżej.

²⁹ B. Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. 2: *Katalog lokacyjnych układów urbanistycznych*, Kraków 2004, s. 248.

³⁰ Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, s. 249.

³¹ ACA, t. 2, s. 135-136. W zasadzie zapis ten należy odnieść do roku 1325, bowiem zarówno wykazy dziesięciny jak i spisy świętopietrza sporządzano zawsze za rok miniony a zatem wykaz z 1326 r. oddaje stan za rok 1325.

³² Patrz Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 271-272; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 249; W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego. Wiek XIV-XV*, Warszawa 1971, s. 82; F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 150. Autorzy ci, choć zgodni, że kościół św. Marcina był najstarszą parafią tarnow-

ślenia kościoła św. Marcina mianem parafii zarówno w dokumencie Piotra Wysza z 1400 r., jak i w przekazie Jana Długosza. Obie relacje nie pozostawiają wątpliwości, że kościół ten posiadał prawa parafialne w momencie utworzenia kolegiaty, co pozwalało przypuszczać, że także przed 1400 r. świątynia ta była parafią. Takie ujęcie zostało zakwestionowane przez P. Bodę, który uznając rozdzielność Zawady i Tarnowca/Tarnowa Małego, uważał, że kościół św. Marcina stojący w Zawadzie a od Tarnowca oddzielony górą św. Marcina nie mógł być świątynią parafialną znaną z 1326 r. Według tego autora parafia w Zawadzie ma współczesną metrykę (została erygowana dopiero w 1980 r.), natomiast sam kościół wzniesiony jego zdaniem na przełomie XIV i XV w., był wcześniej jedynie filią kościoła Narodzenia NMP w Tarnowie. W konsekwencji P. Boda uznawał, że pierwotna parafia tarnowska musiała być związana z inną świątynią położoną na terenie późniejszego miasta Tarnowa. Wg przypuszczeń P. Boda kościół ten mógł być związany ze świątynią, którą w 1354 r. miał doposażyć Rafał Tarnowski, bądź kościołem, który stał w miejscu XV-wiecznej świątyni Wniebowzięcia NMP na tzw. Burku. Pomijając już całkowicie błędne przypuszczenie o powiązaniu parafii tarnowskiej z kościołem uposażonym rzekomo przez Rafała Tarnowskiego³³ warto zatrzymać się nad samą koncepcją „oderwania” najstarszej parafii od kościoła św. Marcina. Jest bowiem rzeczą teoretycznie możliwą, że w 1326 r. a także później oprócz kościoła św. Marcina istniał w Tarnowie (pytanie tylko którym – Wielkim czy Małym?) jeszcze inny kościół i to on został poświadczony jako parafia tar-

ską, różnie wszakże pojmowali samo pojęcie „parafia tarnowska”. Dla S. Mateszewa i F. Sikory oznaczało ono kościół położony we wsi Zawada, która w przeszłości stanowiła część Tarnowa Małego, podczas gdy pozostali kościół św. Marcina także łączyli z Zawadą, jednak uznawali ją za część Tarnowa Wielkiego.

³³ W swych przypuszczeniach P. Boda oparł się na informacjach zaczerpniętych z popularyzatorskiego opracowania A. Leo, poświęconego tarnowskim kościołom. Niestety praca A. Leo pełna jest błędów merytorycznych, które P. Boda powielił. Wyjaśniając sprawę kościoła rzekomo uposażonego w 1354 r. przez Rafała Tarnowskiego, zacząć należy od tego, że A. Leo pisząc o kościele Wniebowzięcia NMP na Burku podał, że parafię przy tym kościele uposażył Rafał Tarnowski w roku 1354, miała ona początkowo charakter personalny dla mieszkańców zamku Tarnowskich. Erygował ją bp krakowski Bodzanta w roku 1362. Natomiast bp Piotr Wysz przyłączył ją do parafii kolegiackiej w roku 1400 (A. Leo, *Tarnowskie kościoły. Wszystkie od czasów najdawniejszych do chwili obecnej, czyli od Góry św. Marcina do „Falklandów”*, Tarnów 2000, s. 14). Porównując ten tekst z artykułem B. Kumora z 1958 r. łatwo zauważyć, że jest to jego niemiłosiernie poprzekręcana wersja. Co prawda B. Kumor twierdził (skądinąd błędnie, o czym będę jeszcze pisał poniżej), że kościół Wniebowzięcia NMP „na Burku” należy wiązać z prebendą na zamku tarnowskim, która w aktach dziesięcinnych pojawiła się w 1354 r., jednak A. Leo informację tę w całości niezrozumiały sposób przeinaczył twierdząc, że w 1354 r. kościół „na Burku” został uposażony (!). Wzmianka o Rafale Tarnowskim jako fundatorze jest najpewniej samodzielnym wnioskiem A. Leo, który wiedział, że w 1354 r. to właśnie Rafał był właścicielem Tarnowa. Dalej B. Kumor pisał o dokumencie z 1362 r., mocą którego bp Bodzenta uposażał na prośbę Rafała Tarnowskiego alatrię w zamkowym kościele NMP. Tę informację A. Leo również całkowicie zniekształcił twierdząc, że był to dokument erygujący parafię przy kościele Wniebowzięcia NMP!!! W ten sposób „spreparowane” przez A. Leo informacje posłużyły z kolei P. Bodzie do snucia własnych przypuszczeń. Z natury rzeczy musiały być one błędne.

nowska przez spisy dziesięciny papieskiej i świętopietrza. Takiemu rozumowaniu stoi na przeszkodzie fakt pominięcia tej hipotetycznej świątyni zarówno przez Piotra Wysza jak i Jana Długosza oraz inne źródła. Warto także zauważyć, że dochód parafii tarnowskiej poświadczony w wykazach dziesięcinnych z 1326 a później także 1327, 1350/1, 1354 i 1355 r. był szacowany na 3,5 grzywny. Taką samą wartość w rejestrach podatkowych z pierwszej połowy XVI w. przypisywano tarnowskiemu kościołowi „pod zamkiem”³⁴. Wydaje się, że dość jednoznacznie wskazuje to na kościół św. Marcina, bowiem to właśnie ta świątynia w XVI w. znajdowała się najbliżej zamku tarnowskiego³⁵. Ponadto jeśli parafia tarnowska wspomniana w źródłach papieskich z XIV w. to nie kościół św. Marcina tylko inna świątynia, to jak wyjaśnić brak kościoła św. Marcina w spisach świętopietrza jak i dziesięciny papieskiej? Należałoby przyjąć, że uzyskał on prawa parafialne dopiero po 1374 a przed 1400 r., co tłumaczyłoby jego brak w omawianych wykazach a jednocześnie wyjaśniałoby pojawienie się jako parafii w dokumencie Piotra Wysza. Jednocześnie należałoby jednak przyjąć, że w dokładnie tym samym czasie zanikła najstarsza parafia poświadczona po raz pierwszy w 1326 r. a lokalizowana przez P. Bodę w Tarnowie. Wiadomo bowiem, że wykazy dziesięcenne oraz spisy świętopietrza poświadczają istnienie tej parafii od 1326 aż do 1373 r. natomiast ani dokument Piotra Wysza, ani też Jan Długosz nie odnotowali jej przy okazji powoływania do życia kolegiaty tarnowskiej³⁶. Wydaje się, że przyjęcie rozwiązania proponowanego przez P. Bodę – aczkolwiek teoretycznie możliwe – jest jednak sztucznym gmatwaniem sytuacji. Wymaga bowiem przyjęcia założenia, że co najmniej do 1373 r. we wsi Tarnów Wielki (późniejszym mieście) funkcjonował kościół parafialny, który przed 1400 r. utracił prawa parafialne a co więcej nie poświadczają go jednoznacznie żadne źródła, natomiast poświadczony źródłowo kościół św. Marcina, parafią stał się w latach 1374-1400³⁷, by niedługo później utracić prawa parafialne poprzez włączenie do kole-

³⁴ Wzmiankę o kościele pod zamkiem tarnowskim o dochodzie szacowanym na 3,5 grz. można znaleźć w rejestrach poborowych od duchowieństwa z lat 1513, 1527 i 1539 (*Regestrum contributionis per unum fertonem de marca argenti ad clerum anno Domini 1513 laudate ut sequitur*), Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (dalej: AKM), nr 1, k. 21'; *Regestrum contributionis personalis vicariorum perpetuorum, mansionariorum, psalteristarum aliorumque omnium et singulorum presbiterorum tam cathedralis quam parochialium ecclesiarum Cracoviensium ac ceterorum decanatum a. 1527*, AKM, nr 2, k. 45'; *Regestrum contributionis duplae iuxta taxam antiquam episcopatus et omnium beneficiorum dioecesis Cracoviensis ad annum Domini 1539 in synodo Piotrcoviensis provinciali decretum*, AKM, nr 4, k. 22. Co ważne kościół ten został wyraźnie odróżniony od kościoła na zamku.

³⁵ Kościół św. Marcina dzieli od zamku dystans nieco ponad 1 km w linii powietrznej. Z innych świątyń istniejących w pierwszej połowie XVI w. kościół Wniebowzięcia NMP na Burku, czy Trójcy Świętej przy obecnej ul. Tuchowskiej oddalone są od zamku o co najmniej 2-2,5 km.

³⁶ Tej hipotetycznej świątyni brak również w późniejszych źródłach.

³⁷ Gdyby kościół św. Marcina został parafią przed 1374 r. to zapewne zostałby odnotowany w spisach świętopietrza i/lub dziesięciny papieskiej, zaś – jak jeszcze raz przypomnę – spisy te notują od 1326 r. parafię, którą P. Boda sytuuje w Tarnowie Wielkim (ACA, t. 1, s. 135-136 i n.), od 1350/1351 r. parafię miejską (tamże, t. 2, s. 339 i n.), zaś tylko w 1354 i 1355 r. prebendę na zamku tarnowskim (tamże, s. 428, 436), której z kościołem św. Marcina żadną miarą utożsamić się nie da.

giaty tarnowskiej. Znacznie prostszym rozwiązaniem jest przyjęcie, że kościół św. Marcina na górze tego samego imienia, położony niedaleko zamku wzniesionego przez Leliwitów, to kościół parafialny wzmiankowany od 1326 r. jako siedziba dziekana. Oznacza to, że w XIV w. świątynię tę wiązano z wsią Tarnów Mały a z tego z kolei wynika, że obecna wieś Zawada, na terenie której stoi kościół św. Marcina, była wówczas częścią Tarnowa Małego czyli dzisiejszego Tarnowca³⁸.

Ustalenie tego faktu pozwala także odnieść się do tezy B. Kumora, który uznawał, że w okresie XIV w. Tarnów (w domyśle miasto Tarnów) był siedzibą trzech kościołów parafialnych a jednym nich był kościół św. Marcina³⁹. Niestety kościół ten nie może być uznawany za świątynię tarnowską, bowiem Tarnów Mały/Tarnowiec (czy też jego część zwana Zawadą a w XIV w. Grodziszczem) nie został objęty lokacją miejską. Jak wykazał B. Krasnowolski miasto Tarnów zostało lokowane na gruntach wsi Tarnów Wielki⁴⁰ i choć granice obszaru lokacyjnego dochodziły do północnych stoków góry św. Marcina, obejmując stojący tam zamek Tarnowskich, to jednak nie obejmowały kościoła św. Marcina⁴¹. W tej sytuat-

³⁸ Już M. Adamczyk uważał, że Zawadę należy najpewniej uznawać za najstarszą osadę tarnowską. Co prawda autor ten w Zawadzie widział najwcześniejsze centrum osadnicze Tarnowa Wielkiego a nie Tarnowa Małego (patrz M. Adamczyk, *Początki Tarnowa*, „Sprawozdanie z czynności wydawniczej i posiedzeń naukowych oraz kronika Towarzystwa Naukowego KUL”, 13 (1963) s. 102), jednak po przyjęciu tej poprawki koncepcja M. Adamczyka wydaje się słuszna. Tym tropem poszli S. Mateszew i F. Sikora twierząc, że Zawada wydzieliła się z Tarnowa Małego (Mateszew, Sikora, *Osadnictwo i stosunki własnościowe*, s. 108). Autorzy ci uzasadniając swą tezę o tożsamości kościoła św. Marcina w Zawadzie z parafią w Tarnowie Małym znaną z lat 1326-1373 posłużyli się analizą wartości uiszczanego świętopietrza. Otóż XIV-wieczne spisy tej daniny odnotowały, że parafia w Tarnowie płaciła 3,5 skojca (patrz wyżej), natomiast w wykazach XVI-wiecznych parafia Tarnowiec w prepozyturze tarnowskiej uiszczała 4 skojce (patrz T. Gromnicki, *Świętopietrze w Polsce*, Kraków 1908, s. 366-367). Podobieństwo obu uiszczanych sum było dla S. Mateszewa i F. Sikory kolejną przesłanką pozwalającą uzyskać pewność, że XIV-wieczna parafia Tarnów znana ze źródeł papieskich to XVI-wieczny Tarnowiec. Warto się jednak zastanowić, czy do XVI-wiecznych wykazów świętopietrza nie zakradł się błąd. Trudno bowiem wytłumaczyć obecność parafii (podkreślenie moje) Tarnowiec w wykazach świętopietrza w XVI w., skoro parafia ta została zlikwidowana w 1400 r. z chwilą powołania do życia kolegiaty tarnowskiej.

³⁹ Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 271. Zasadniczą tezę B. Kumora była chęć przedstawienia Tarnowa jako ośrodka, który w XIV w. posiadał aż trzy kościoły parafialne. Dla tego autora rzeczą oczywistą wydawało się, że rolę głównego a jednocześnie najstarszego ośrodka tego rejonu był Tarnów Wielki, zaś wieś Zawada wraz z górą św. Marcina były jego pierwotnym centrum osadniczym. Na tej samej zasadzie parafię św. Marcina uznawał za najwcześniejszą parafię tego ośrodka.

⁴⁰ Jeszcze raz przypomnę, że B. Krasnowolski odmiennie używa pojęć Tarnów Wielki i Tarnów Mały, co nie zmienia faktu, że ani grunty obecnego Tarnowca, ani obecnej Zawady nie zostały włączone do nowotworzonego miasta.

⁴¹ Precyzyjnie rzecz ujmując północno-zachodnie stoki Góry św. Marcina wraz z zamkiem Spycimira znalazły się w wyznaczonych przy lokacji granicach gruntów rolnych należących do miasta. Granice samego obszaru przeznaczonego pod zabudowę miejską były znacznie mniejsze – patrz Krasnowolski, *Lokacyjne układy urbanistyczne*, s. 248-251, najlepiej zagadnienie to ukazuje ilustracja nr 165 na s. 251.

cji świątynię tę można uznać za parafię tarnowską, jedynie w takim sensie, że należała do Tarnowa Małego czyli Tarnowca a dokładniej rzecz ujmując do obecnej Zawady, która w przeszłości była częścią Tarnowca.

Dokładna analiza stosunków kościelnych pozwala zweryfikować jeszcze jeden pogląd utrwalony w literaturze przedmiotu. Chodzi mianowicie o uznawanie świątyni na zamku tarnowskim za kościół posiadający, choćby w ograniczonym zakresie, prawa parafialne. Autorem tego poglądu jest B. Kumor, który początkowo dla poparcia swego stanowiska powoływał się na dokument bpa Bodzenty z 1362 r.⁴² Mocą tego dokumentu biskup za zgodą kapituły a na prośbę Rafała Tarnowskiego, nadawał altarii Krzyża Świętego w kościele zamkowym dziesięciny należące dotychczas do stołu biskupiego. Dodatkowo wystawca dokumentu określił wymagania stawiane posiadaczowi altarii. Z treści dokumentu wynika, że altarysta miał sprawować opiekę duszpasterską nad fundatorem altarii, tj. Rafałem Tarnowskim i jego rodziną⁴³. Zapewne fragment mówiący o opiece duszpasterskiej (*cura animarum*) skłonił B. Kumora do uznania świątyni zamkowej za kościół parafialny. Warto jednak zwrócić uwagę na dalszy fragment dokumentu, gdzie biskup polecając altaryście aby po objęciu tego beneficjum postarał się o uzyskanie najdalej w przeciągu jednego roku święceń prezbiteratu, zaznaczył, że ma to uczynić *podobnie jak gdyby mu zlecono pieczę duszpasterską nad parafią*⁴⁴. Jak wyżej zauważyłem dokument bpa Bodzenty odnosi się jedynie do altarii w kościele zamkowym trudno zatem wzmiankę o opiece duszpasterskiej kierowaną wyłącznie do zarządcy altarii (a nie zarządcy całego kościoła zamkowego) traktować jako przesłankę poświadczającą parafialny charakter całej świątyni. Poza tym dokument bpa Bodzenty nie jest pierwszym, który odnosi się do kościoła zamkowego. Znacznie wcześniejszy jest dokument bpa Jana Grota, wystawiony 13 V 1331 r. Biskup nadając mocą tego dokumentu dziesięciny na rzecz kościoła zamkowego określił przy okazji wymagania wobec jego zarządcy. Jest rzeczą znamionną, że Jan Grot posłużył się słowami, których niemal dosłownie użył w 30 lat później bp Bodzenta. Różnica polegała na tym, że bp Jan Grot ani słowem nie wspominał o opiece duszpasterskiej. Istotne znaczenie ma także to, że obaj biskupi mając na myśli czy to zarządcę całej kaplicy, czy tylko altarii określali powinności jej posiadacza porównując je do obowiązków zarządcy parafii,

⁴² Gdy w 1958 r. B. Kumor formułował swój pogląd na łamach czasopisma „Currenda”, jak się wydaje nie zdawał sobie sprawy z istnienia dokumentu bpa Jana Grota, wystawionego na rzecz kaplicy zamkowej w 1331 r., stąd bazował jedynie na wskazanym tu dokumencie z 1362 r. (Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 274) Gdy w późniejszym czasie cytowany Autor poznał treść wcześniejszego dokumentu, nie zmieniło to jego poglądów na temat „parafialności” kościoła zamkowego – patrz Kumor, *Prepozytura tarnowska*, s. 251. Pogląd B. Kumora został przyjęty w literaturze co w połączeniu z błędnym utożsamieniem kaplicy zamkowej z kościołem Wniebowzięcia NMP „na Burku”, skutkowało utrwaleniem się poglądu, że na zamku w Tarnowie funkcjonowała parafia pw. Wniebowzięcia NMP

⁴³ Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 274; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 251.

⁴⁴ Tu celowo posłużyłem się tłumaczeniem odnośnego fragmentu dokumentu z 1362 r. jakie zamieścił B. Kumor omawiając „parafie” NMP na zamku tarnowskim – patrz Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 251.

jednak ich nie zrównując⁴⁵. Warto też zauważyć, że we wszystkich dokumentach wspominających kościół zamkowy mowa jest zawsze o kaplicy (*capella*)⁴⁶, nie zaś o kościele parafialnym (*ecclesia parochialis, parochia*). Co prawda terminologia średniowieczna była niezbyt precyzyjna w tej kwestii i pod pojęciem *capella* nierzadko kryły się kościoły posiadające pełnię praw parafialnych, jednak warto zwrócić uwagę na konsekwencję w unikaniu określenia „parafia” w odniesieniu do świątyni na zamku tarnowskim⁴⁷. Kolejną przesłanką, która każe potraktować przypuszczenia o parafialnym charakterze kaplicy zamkowej z powątpiewaniem jest wzajemne położenie kaplicy NMP i kościoła parafialnego pw. św. Marcina w Zawadzie czyli w średniowiecznym Tarnowie Małym. Otóż zamek – a co za tym idzie i kaplica zamkowa – oddalony jest od kościoła św. Marcina o nieco ponad 1 km w linii prostej. Nawet uwzględniając krzywizny dróg łączących oba obiekty otrzymujemy odległość nie większą niż 1,5 km. Wydaje się, że tak bliskie usytuowanie dwóch parafii jest – szczególnie jak na stosunki średniowieczne – bardzo mało prawdopodobne. Co prawda B. Kumor uznawał, że kościół zamkowy był odpowiednikiem współczesnej parafii personalnej a zasięgiem oddziaływania duszpasterskiego obejmował wyłącznie rodzinę Tarnowskich oraz czeladź zamkową⁴⁸, jednak – pomijając już zbytnią „nowoczesność” takiego ujęcia średniowiecznych stosunków – warto zauważyć, że powołanie parafii zamkowej w Tarnowie stanowiłoby ewenement w ówczesnej praktyce. Trudno bowiem przywołać inny przykład parafii funkcjonującej na zamku szlacheckim w średniowiecznej Polsce. Tu warto wskazać także na analogię z inną fundacją Leliwitów. Otóż około połowy XIV w. Spycimir wznosił zamek w pobliskim Melsztynie. Podobnie jak w przypadku Tarnowa na zamku wybudowano murowaną kaplicę pw. NMP i św. Jana Ewangelisty. Także w przypadku Melsztyna nieopodal zamku stał drewniany kościół parafialny pw. Krzyża Świętego, o którym Jan Długosz napisał, że posługą duszpasterską obejmował Melsztyn wraz z zamkiem oraz trzy okoliczne wsie⁴⁹. Wydaje się zatem, że tak jak w przypadku Melsztyna, również w Tarnowie świątynia zamkowa nie posiadała uprawnień parafialnych. Jednak

⁴⁵ ZDKDK, t. 1, nr 38, s. 52-53 – „Volumus autem et statuimus decaetero firmiter observandum, ut si, cui praedictae capellae regimen fuerit commissum legitimo impedimento cessante ad sacerdotii gradum infra annum statutis temporibus se faciat promovendi, tanquam si ad parochialis ecclesiae regimen fuisset assumptus [...]”. Dla porównania bp Bodzenta w swoim dokumencie wymagania ujął następująco: „Volumus autem et statuimus de cetero observandum, vt is, cui predicti altaris regimen seu cura animarum antecessorum ipsius dominij Raphaelis supradicti, cuius et suorum successorum fuerit commissum, legitimo impedimento cessante ad sacerdotij gradum statutis temporibus infra spacium vnus annj se faciat promovendi, tamquam si ad parrochialis ecclesie regimen fuisset assumptus [...]”. – ALS, t. 2, nr 28, s. 35-36; KDM, t. 3, nr 751, s. 153-154.

⁴⁶ ZDKDK t. 1, nr 38, s. 52-53; ALS, t. 2, nr 28, s. 35-36; nr 58, s. 68-69; nr 80, s. 94-97; KDM, t. 3, nr 751, s. 153-154; DLB, t. 1, s. 612.

⁴⁷ Co ciekawe również Jan Długosz wspominając o trzech kościołach parafialnych, których dochody posłużyły do ufundowania kolegiaty tarnowskiej w 1400 r. nie określił ich w sposób dokładny, tj. nie podał ich wezwań (DLB, t. 1, s. 604), natomiast opisując prebendę NMP z zamku, podawał, że powstała ona w oparciu o dochody kaplicy zamkowej (DLB, t. 1, s. 612).

⁴⁸ Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 274; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 251.

⁴⁹ DLB, t. 2, s. 139.

przesądającego argumentu w tej sprawie dostarczają cztery dokumenty z lat 1346-1347. Wszystkie dotyczą osoby Mikołaja Czecha. 12 I 1346 r. Kazimierz Wielki, niewątpliwie na prośbę Spycimira Leliwity, zwrócił się w imieniu wspomnianego Mikołaja Czecha, niegdyś zakonnika miechowskiego, do Stolicy Apostolskiej z prośbą o dyspensę od nałożonych na Mikołaja kar kościelnych i prawo objęcia parafii w mieście Tarnowie⁵⁰. Nieco ponad pół roku później (dokładnie 18 VII 1346 r.) papież, po uprzedniej suplice Mikołaja Czecha, wystawił dwa dokumenty, których skutkiem miało być wprowadzenie Mikołaja w posiadanie kościoła w mieście Tarnowie⁵¹. Z treści powyższych dokumentów można się dowiedzieć m. in, że Mikołaj przed podjęciem starań o objęcie plebanii tarnowskiej miał być zarządcą nie określonego bliżej beneficjum, z którego przez wiele lat czerpał dochody, zaś nabożeństwa odprawiał zaś wikariusz posiadający odpowiednie święcenia. On sam posiadał jedynie święcenia subdiakonatu i z tego powodu popadł w ekskomunikę. Po uzyskaniu zwolnienia z kar kościelnych został następnie prezentowany przez patrona na plebanię w kościele parafialnym w mieście Tarnowie⁵². Ważną rzeczą jest to, że Mikołaj Czech starał się o funkcję plebana w kościele parafialnym wzniesionym w mieście Tarnowie, którego dochody szacowane były na 3 grzywny (podkreślenie moje). Wreszcie 4 I 1347 r. ten sam Mikołaj zabiegał w Kurii papieskiej o możliwość odzyskania dochodów, które czerpał przez wiele lat a które utracił w związku z odejściem z pewnego beneficjum, które zostało określone jako beneficjum na zamku w Tarnowie. Jak dalej wyjaśniał beneficjum to nie wiązało się z posługą duszpasterską (...*beneficium ecclesiasticum sine cura*...). Następnie opisywał fakt popadnięcia w ekskomunikę, oczyszczenia z niej na prośbę króla Kazimierza Wielkiego oraz to, że w późniejszym czasie objął nieokreślone beneficjum kościelne o dochodzie szacowanym na 3 grzywny⁵³. Porównanie treści wszystkich czterech dokumentów papieskich wystawionych na prośby Mikołaja Czecha pozwala ustalić, że pierwotnie przez wiele lat posiadał on beneficjum na zamku tarnowskim, czyli był zarządcą kaplicy NMP⁵⁴ a następnie popadł w ekskomunikę⁵⁵, najpewniej w związku z tym, że nie spełniał warunku zawartego w dokumencie bpa Jana Grota z 1331 r. o konieczności posiadania święceń prezbiteratu⁵⁶. Najistotniejsze jest to, że beneficjum na zamku tarnowskim, zostało określone przez Mikołaja jako nie związane z opieką duszpasterską (*sine cura*) co jednoznacznie wskazuje, że kaplica zamkowa nie

⁵⁰ MPV, t. 3, nr 312, s. 312-313.

⁵¹ BP, t. 2, nr 256 i 257, s. 45.

⁵² BP, t. 2, nr 257, s. 45.

⁵³ BP, t. 2, nr 289, s. 51.

⁵⁴ Nie mogła to być altaria Krzyża Św. w tej kaplicy, bowiem powstała ona dopiero w 1362 r.

⁵⁵ Wygląda jednak na to, że w czasie pełnienia posługi na zamku tarnowskim zaskarbił sobie względy Spycimira, kasztelana krakowskiego, bowiem to zapewne jego zasłuzę przypisać należy uzyskanie wstawiennictwa królewskiego w uzyskaniu zdjęcia ekskomuniki z osoby Mikołaja jak również to, że Spycimir prezentował go następnie na plebanię w kościele parafialnym w mieście Tarnowie.

⁵⁶ Jan Grot nakazał w 1331 r. aby zarządcą kaplicy zamkowej w Tarnowie najdalej w ciągu roku od objęcia tego beneficjum uzyskał święcenia prezbiteratu – ZDKDK, cz. 1, nr 38, s. 52-53.

była kościołem parafialnym. W tej sytuacji wzmiankę Jana Długosza o ufundowaniu kolegiaty tarnowskiej na bazie dochodów trzech kościołów parafialnych należy uznać za zwykłe przejęzyczenie nie mające potwierdzenia w akcie erekcyjnym kolegiaty z 17 IV 1400 r.⁵⁷ ani nawet w innych partiach *Liber beneficiorum*⁵⁸.

Okazuje się zatem, że w XIV w. Tarnów nie posiadał trzech parafii. W początkach XIV w. jedynym kościołem parafialnym w okolicach dzisiejszego Tarnowa była świątynia pod wezwaniem św. Marcina w Zawadzie/Tarnowie Małym. Po 1328 r. Spycimir Leliwita wznosił na zamku kaplicę, która w 1331 r. została uposażona dziesięcinami ze stołu biskupiego przez Jana Grota. Kaplica ta nie posiadała wszakże uprawnień parafialnych (nawet w odniesieniu do rodziny Tarnowskich i czeladzi zamkowej). Oznacza to, że tak kmiecie z Tarnowa Wielkiego, jak i mieszkańcy zamku podlegali opiece duszpasterskiej plebana od św. Marcina. Co do wezwania świątyni zamkowej można powiedzieć jedynie tyle, że poświęcona była Matce Boskiej. Twierdzenie B. Kumora jakoby miała nosić wezwanie Wniebowzięcia NMP jest wynikiem błędnego uznawania późniejszego kościoła o tym wezwaniu za kaplicę zamkową. Dopiero po 1330 r. wraz z lokacją miasta Tarnowa rozpoczęto wznoszenie nowej, miejskiej świątyni, która uzyskała uprawnienia parafialne. Kościół ten – poświęcony po raz pierwszy w 1346 r. – przejął opiekę duszpasterską nad mieszkańcami miasta. Nie za bardzo jednak wiadomo w jaki sposób pojawienie się nowej parafii wpłynęło na funkcjonowanie kościoła św. Marcina. Wiadomo, że parafia ta poświęcona jest w spisach świętopietrza aż do 1373 r., jednak od 1347 r. przez 8 następnych lat zobowiązania plebana od św. Marcina spadły z 3,5 skojca do 3 gr. i 5 denarów. Najczęściej taki spadek należnej sumy oznaczał odłączenie od parafii części wiernych, co pociągało za sobą obniżkę zobowiązań. W tym przypadku mogłoby to oznaczać, że nowoutworzona parafia miejska przejęła opiekę duszpasterską nad większością parafian podlegających dotychczas plebanowi od św. Marcina. Takiemu rozumowaniu sprzeciwiają się jednak dwie okoliczności. Po pierwsze od 1355 r. pleban z Tarnowa Małego/Tarnowca z powrotem zaczął płacić 3,5 skojca, co oznacza, że obniżka płatności nie wiązała się z trwałą utratą części parafian. Po drugie pleban miejskiego kościoła Narodzenia NMP notowany jest w aktach świętopietrza dopiero od 1352 r., co oznacza, że raczej nie mógł przejąć części parafian kościoła św. Marcina już w roku 1347, choć wiadomo skądinąd, że parafia miejska w tym czasie już funkcjonowała. Trudno zatem powiedzieć dlaczego, od 1347 r. świadczenia kościoła św. Marcina z tytułu świętopietrza zostały obniżone na okres 8 lat. Wydaje się jednak, że nie miało to związku z powstaniem parafii w mieście Tarnowie, a jeśli

⁵⁷ ALS, t. 2, nr 80, s. 94-97.

⁵⁸ Można przypuszczać, że Jan Długosz użył skrótu myślowego. Wiedząc mianowicie z dokumentu erekcyjnego, że kolegiata powstała na bazie dochodów trzech kościołów, zaś dwa z nich były świątyniami parafialnymi, napisał w skrócie o trzech kościołach parafialnych. Jak wskazałem na początku artykułu (patrz wyżej) wzmianka o trzech kościołach parafialnych znajduje się w tej partii tekstu, która w sposób ogólny omawia genezę kolegiaty tarnowskiej, natomiast w miejscu, gdzie autor szczegółowo zajmuje się świątynią na zamku, wyraźnie pisze o kaplicy, której dochody posłużyły do ufundowania prebendy NMP z zamku (*Prima praebenda Tharnoviensis appellatur communi vocabulo Sanctae Mariae de Castro* – DLB, t. 1, s. 612).

nawet taki związek istniał, to nie był on trwały. I ten ostatni fakt powinien budzić zdziwienie. Jak wyżej wspomniałem tworzenie nowej parafii kosztem dotychczas istniejącej powinno w przypadku tej drugiej pociągnąć stałą obniżkę płatności z tytułu świętopietrza. Ufundowanie kościoła Narodzenia NMP w Tarnowie niewątpliwie pociągnęło za sobą przejście przez jego plebana opieki duszpasterskiej nad mieszkańcami miasta, czyli dotychczasowej wsi Tarnów Wielki. Wieś ta podlegała dotychczas plebanowi od św. Marcina a zatem utrata części parafian powinna poskutkować obniżką świadczeń na rzecz Stolicy Apostolskiej. Taka sytuacja jednak nie zaistniała a w każdym razie nie okazała się trwała. Wy tłumaczeniem takiego stanu rzeczy może być stopniowe odrywanie się płaconych sum świętopietrza od realiów XIV-wiecznych. Raz ustalone sumy uległy zryczałtowaniu i przeważnie nie ulegały zmianom aż do drugiej połowy XVI w., czyli do zaniku obowiązku płacenia świętopietrza⁵⁹. Innym wytłumaczeniem zaistniałej sytuacji może być praktykowane w średniowieczu czasowe zachowanie prawa poboru świętopietrza przez dotychczasowego plebana nawet w odniesieniu do tych parafian, którzy trafiali pod opiekę duszpasterską nowej parafii. W przypadku Tarnowa mogło to oznaczać, że prawo poboru świętopietrza od dotychczasowych kmieci zachował pleban od św. Marcina, zaś pleban kościoła Narodzenia NMP pobierał tę opłatę wyłącznie od „nowych” mieszczan. Niestety oba przypuszczenia trudno w jakikolwiek sposób potwierdzić.

Na koniec warto pokusić się o odtworzenie najdawniejszych dziejów kościoła św. Marcina, który był najstarszą parafią jakiej podlegali mieszkańcy Tarnowa. Dostyc zgodnie uznawano dotychczas, że kościół ten ma odległą metrykę. Dla B. Kumora miał na to wskazywać duży okręg parafialny liczący wg wyliczeń tego autora w XIV w. 18 wsi, znacząca liczba mieszkańców Tarnowa szacowana w połowie XIV w. na 1176 osób, co dawało największą wartość w ramach dekanatu tarnowskiego, oraz fakt ustanowienia w Tarnowie siedziby dziekana⁶⁰. P. Boda uzupełniał te argumenty rzekomo wysokim uposażeniem parafii tarnowskiej⁶¹. Przedstawione wyżej argumenty wymagają krytycznego przeanalizowania. Nie za bardzo wiadomo skąd B. Kumor uzyskał informacje na temat wielkości okręgu

⁵⁹ Nie brak jednak przykładów obniżania płaconych sum w przypadku zmniejszenia liczby parafian. Na przykład parafia w Polanowicach powstała w XIV w. kosztem sąsiedniej parafii w Niedźwiedziu. Fakt ten został wprost odnotowany w spisach świętopietrza z lat 1373 i 1374 (ACA, t. 3, s. 3, 24), jednocześnie analiza płatności plebana niedźwiedzkiego pozwala zauważyć, że w 1328 r. uiścił on daninę w wysokości 9 skojców. Następnie w latach 1335-1336 i 1345-1348 suma ta wzrosła do 12 skojców (wyjątkiem był rok 1344 kiedy pleban zapłacił zaledwie 5 skojców), by w 1349 spaść do 9 skojców i 8 denarów. Wreszcie w latach 1350-1358 suma należnego świętopietrza ustabilizowała się na poziomie 9 skojców i 3 gr. Wyjątkiem był rok 1354 kiedy odnotowano sumę 11 skojców i 3 groszy, jednak był to najpewniej wynik pomyłki pisarskiej łatwej do popełnienia przy łańskim zapisie cyfr 9 i 11 (IX i XI). Pojawienie się parafii w Polanowicach poskutkowało kolejną obniżką świadczeń plebana z Niedźwiedzia. W latach 1373-1374 jego zobowiązania spadły do 6 skojców i 3 groszy, czyli obniżyły się o 3 skojce – dokładnie tyle ile wynosiła suma świętopietrza płaconego przez plebana polanowickiego (patrz ACA, t. 1, 299, 372, 380; t. 2, s. 184, 187, 192, 201, 210, 220, 230, 239, 248, 257, 265, 272, 280, 288, 295; t. 3, s. 3, 4, 23, 24).

⁶⁰ Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 271-272.

⁶¹ Boda, *W poszukiwaniu początków*, s. 25-26.

parafialnego Tarnowa w XIV w., skoro współczesne źródła milczą na ten temat. Znacznie później piszący Jan Długosz do okręgu parafialnego kolegiaty tarnowskiej (parafia w Tarnowie Małym/Tarnowcu już wówczas nie istniała)⁶² zaliczył jedynie miasto Tarnów i sześć wsi. Nawet powiększając tę liczbę o dwa wymienione przez Długosza przedmieścia, można mówić jedynie o Tarnowie i ośmiu miejscowościach⁶³. Do nieporozumienia doszło także w przypadku liczby parafian. B. Kumor zacytował tu ustalenia T. Ladenbergera/T. Ładogórskiego, który wyróżnił w Tarnowie dwie parafie: miejską i na zamku, przy czym porównanie danych dotyczących płaconego świętopietrza w pracy T. Ladenbergera z danymi pochodzącymi ze spisów świętopietrza pozwala ustalić, że pod błędnym pojęciem parafii zamkowej widział on parafię w Tarnowie Małym/Tarnowcu. Analiza wartości podanych przez T. Ladenbergera/Ładogórskiego pozwala zauważyć, że na łączną liczbę 1176 (1515) osób podlegających obu parafiom na utworzoną po 1330 r. parafię miejską przypadało 1008 (1290) osób, zaś w parafii św. Marcina miało mieszkać zaledwie 168 (225) parafian⁶⁴. Ta druga wartość jest tu szczególnie istotna, bowiem zastanawiając się nad czasem powstania parafii w Tarnowie Małym należy brać pod uwagę dane dotyczące liczby ludności w tej parafii a nie w mieście Tarnowie, które powstało dopiero w XIV w. Błędna jest również informacja P. Boda, który twierdził, że najstarsza parafia tarnowska była w XIV w. bardzo wysoko uposażona. Wspomniany autor nie podając konkretnej wartości zaliczył ją do parafii uzyskujących więcej niż 10 grzywien dochodu⁶⁵. Niestety nie jest to informacja prawdziwa⁶⁶. Dochody parafii tarnowskiej pojawiającej się

⁶² Co prawda podstawowe znaczenie ma wielkość okręgu parafialnego kościoła św. Marcina, jednak jego ustalenie jest niemożliwe, bowiem parafia ta została zniesiona w 1400 r., zaś wcześniejsze źródła nie podają żadnych informacji na ten temat. Wypada jednak zgodzić się z B. Kumorem, że parafia kolegiacka przejęła dawny okręg parafialny kościoła św. Marcina (Kumor, *Najstarsze parafie Tarnowa*, s. 272).

⁶³ DLB, t. 3, s. 607-609, 612 – Jan Długosz wymienia Tarnów, Grabówkę, Rzędzin, Gumniska, Krzyż, Klikową [dziś miejscowości te stanowią dzielnice Tarnowa] i Tarnowiec oraz informuje o dwóch przemieściach zwanych Górnym i Dolnym.

⁶⁴ Podwójne wartości podawane przeze mnie pojawiają się w związku z tym, że cytowany autor dwukrotnie zajął się zagadnieniem zaludnienia ziem polskich w czasach Kazimierza Wielkiego w późniejszej pracy weryfikując nieco swe wcześniejsze ustalenia. B. Kumor używając argumentu dotyczącego zaludnienia korzystał wyłącznie z pracy wcześniejszej – patrz T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930, s. 67 i T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski XIV wieku*, Wrocław 1958, s. 201.

⁶⁵ Boda, *W poszukiwaniu początków*, s. 25-26. Przypomnę, że autor ten pod pojęciem najstarszej parafii tarnowskiej rozumiał kościół stojący gdzieś w centrum wsi Tarnów Wielki, nie zaś świątynię św. Marcina. Nie zmienia to w niczym tego, że pisząc o jej uposażeniu w XIV w. musiał brać pod uwagę dane z wykazów dziesięcinnych, które ja odnoszę do kościoła św. Marcina.

⁶⁶ P. Boda powołał się na ustalenia E. Wiśniowskiego, E. Gduli, J. Chachaja oraz – z niezrozumiałych powodów – M. Derwicha (E. Wiśniowski, *Parafie w średniowiecznej Polsce. Struktura i funkcje społeczne*, Lublin 2004; E. Gdula, *Rozwój sieci parafialnej w archidiaconacie krakowskim w latach 1325-1358*, Lublin 1994, mps w archiwum KUL, H. m. 1497; J. Chachaj, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna w diecezji krakowskiej*, ABMK, 71 (1999) s. 379-387; tenże, *Rozwój sieci parafialnej i początki organizacji dekanalnejw diecezji krakowskiej do końca XII wieku. Próba*

w wykazach dziesięciny papieskiej od 1326 r. były stale szacowane na 3,5 grzywny. Jak zatem widać wnioski na temat czasu powstania parafii św. Marcina sformułowane przez B. Kumora (i idących za nim w tej kwestii W. Dworzaczka, F. Kiryka oraz S. Mateszewska i S. Sikory) i P. Bodę oparte były – przynajmniej w sporej części – na błędnych podstawach. Zbierając zatem niezbyt liczne dostępne informacje na temat parafii w Tarnowie Małym/Tarnowcu w okresie poprzedzającym rok 1400, można stwierdzić jedynie, że świątynia parafialna nosiła wezwanie św. Marcina. Sama wieś Tarnów Mały od XII w. do co najmniej 1275 r. należała do klasztoru benedyktynów tynieckich⁶⁷. Parafia św. Marcina funkcjonowała nieprzerwanie do końca XIV w., nawet po utworzeniu parafii w mieście Tarnowie a została zlikwidowana dopiero w 1400 r. XIV-wieczne dochody parafii w Tarnowie Małym szacowane były na 3,5 grzywny. Można także przypuszczać, że obejmowała ona swym zasięgiem wieś, które w XV w. podlegały parafii kolegiackiej w mieście Tarnowie. Najwcześniejszy, pochodzący z końca XV w. wykaz wsi do niej należących informuje, że w okręgu parafianym znajdowało się miasto, dwa przedmieścia i 6 wsi.

Jak widać liczba dostępnych informacji na temat parafii św. Marcina przed 1400 r. nie jest zbyt wielka. Nie pozwalają one przede wszystkim na ustalenie czasu ani okoliczności jej powstania. W przypadku parafii, których czas powstania nie jest znany możliwe jest przybliżone ustalenie okresu ich utworzenia na podstawie pośrednich przesłanek. Jednymi z ważniejszych są wartość uposażenia oraz wielkość okręgu parafialnego. Przyjmuje się, że wartości wykraczające powyżej średniej dla danego terytorium mogą sugerować wczesne powstanie parafii. Innymi elementami pomagającymi w dacie jest gęstość zaludnienia, zazwyczaj większa w przypadku parafii starszych, patrocinium świątyni, które może się wiązać z konkretną epoką historyczną i stosunki dziesięcinne.

Niektóre zagadnienia zostały już pokrótce omówione. Przypomnę zatem, że w XIV-wiecznych wykazach dziesięcinnych parafia w Tarnowie Małym została otaksowana na 3,5 grzywny. Nie była to wartość zbyt duża. W całym ówczesnym dekanacie tarnowskim (zwanym też wojnickim lub górskim) 9 parafii oszacowano wyżej zaś 5 na podobnym poziomie. Niższe wartości zanotowano w przypadku

podsumowania, „Roczniki Humanistyczne”, 56 (2008) z. 2, s. 31-53; M. Derwich, *Monastycyzm benedyktyński w średniowiecznej Europie i Polsce. Wybrane problemy*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 135 (1998) s. 20). Co znamienne P. Boda nie odwołał się do konkretnych stron a do całości cytowanych opracowań. Wyjątkiem jest tu praca M. Derwicha, choć autor ten w cytowanym dziele nie zajął się zupełnie problematyką czasu powstawania najstarszych parafii czy ich uposażenia, niezależnie od tego czy były siedzibami dekanatów, czy też nie! Istotniejsze jest jednak to, że żaden z pozostałych cytowanych przez P. Bodę autorów nie wliczał Tarnowa do parafii bogato uposażonych! Co więcej P. Boda zasugerował, że ustalenia E. Wiśniowskiego, E. Gduli i J. Chachaja rozstrzygnęły kontrowersję wokół tego, czy pierwotna siedziba dekanatu mieściła się w Tarnowie czy Wojniczu, przesądzając ją na korzyść Tarnowa. W rzeczywistości żaden z cytowanych przez P. Bodę autorów nie zajął się tą kwestią.

⁶⁷ Mateszew, Sikora, *Osadnictwo i stosunki własnościowe*, s. 105 i n. – tam również wykaz wcześniejszej literatury, w której uznawano, że benedyktyni byli właścicielami Tarnowa Wielkiego (s. 105-106, przypis 166). Do tego wykazu można jeszcze dodać pracę F. Kiryka, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie*, s. 149-150.

pozostałych parafii, przy czym wykazy dziesięcinne z lat 1326-1327 informują tylko o 5 parafiach oszacowanych niżej niż Tarnów Mały/Tarnowiec, natomiast w spisach z lat 1350/1351, 1354 i 1355 liczba takich parafii powiększyła się do 12⁶⁸. Wzrost liczby parafii słabo uposażonych wiązał się z rozwojem akcji osadniczej, której konsekwencją było powstawanie nowych parafii. Jak zatem widać parafia św. Marcina należała w dekanacie tarnowskim do średnio uposażonych⁶⁹. Z wartością uposażenia ściśle wiąże się zagadnienie źródeł dochodu plebańskiego. Jak wspomniałem wyżej stosunki dziesięcinne mogą być czynnikiem datacyjnym. Dotychczasowe badania nad dziejami parafii w Polsce pozwalają stwierdzić, że plebani najstarszych parafii najczęściej otrzymywali dziesięciny od mieszkańców wsi podlegających ich opiece duszpasterskiej⁷⁰. Szczególne znaczenie ma tu dziesięcina kmieca, bowiem stosunkowo rzadko zmieniała swoich odbiorców. Nadanie dziesięciny kmiecej należało do kompetencji biskupa, zaś zasada ochrony dochodów instytucji kościelnych nie pozwalała przekazać jej innemu odbiorcy bez zgody patrona i duchownego, który ją dotychczas pobierał⁷¹. Lektura *Liber beneficiorum* pozwala stwierdzić, że żaden z członków kolegiaty tarnowskiej nie pobierał dziesięciny kmiecej z terenu nie tylko własnej, ale i okolicznych parafii. Znamiennym wyjątkiem jest dziesięcina snopowa z jednego (!) łąnu na Przedmieściu Wielkim, którą pobierał prepozyt tarnowski⁷². Podobnie było w 1529 r.⁷³ Co prawda pewne łąny w Tarnowcu (dawniej Tarnowie Małym) płaciły na rzecz

⁶⁸ Dane na podstawie wykazów dziesięciny papieskiej z lat 1326-1327, 1350/1351, 1354-1355 – patrz ACA, t. 1, s. 135-137, 207-210; t. 2, s. 337-339, 380-381, 394-395, 411, 421, 424, 428, 436.

⁶⁹ Przekształcenie parafii tarnowskiej w kolegiatę uniemożliwia zorientowanie się jak wyglądałyby dochody tego kościoła na tle innych parafii dekanatu tarnowskiego w czasach Jana Długosza czy w 1529 r.

⁷⁰ E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu*, Warszawa 1965, s. 16.

⁷¹ Zupełnie inny charakter miała tzw. dziesięcina swobodna płacona głównie przez szlachtę. Prawo jej nadawania należało do właściciela gruntu, który dowolnie wybierał jej kościelnego odbiorcę (W. Abraham, *O powstaniu dziesięciny swobodnej. Studium z dziejów prawa kościelnego w Polsce*, „Biblioteka Warszawska”, 204 (1891), t. 4, s. 173-176). Pomimo zabiegów duchowieństwa aby raz wybrany odbiorca dziesięciny nie był w przyszłości zmieniany, szlachta niemal dowolnie mogła zmieniać odbiorcę płatności.

⁷² DLB, t. 1, s. 607-608 – łąn ten należał co prawda do mieszczanina krakowskiego więc i dziesięcina płacona z niego nie była w ścisłym tego słowa znaczeniu „kmiecią”, jednak w zakresie zobowiązań dziesięcinnych nie było różnicy pomiędzy łąnami kmiecymi i mieszczańskimi.

⁷³ LR 1529, s. 38, 55, 85, 88, 108, 109, 110, 219, 230, 343. W *Liber retaxationum* można także znaleźć informację mówiącą, że wszyscy kmiecie w Tarnowie (*in Tharnow*) płacili dziesięcinę snopową w wysokości 60 groszy plebanowi z Bielin w archidiaconacie sandomierskim (LR 1529, s. 376). Wydawca w indeksie uznał, że chodzi tu o miasto Tarnów (patrz: LR 1529, s. 619), jednak w rzeczywistości chodzi najpewniej o wieś Tanew. Świadczy o tym bliskie położenie Bielin i Tanwi, podobieństwo nazw Tanew i Tarnów (*Thanew - Tharnow*) ułatwiające zaistnienie pomyłki pisarskiej oraz określenie płatników tej dziesięciny mianem kmieci. Wreszcie uwagę zwraca niski wymiar dziesięciny. Gdyby nawet uznać, że pod pojęciem kmieci kryją się w rzeczywistości mieszczenie tarnowscy kwota 60 gr. jest zbyt mała, tym bardziej, że źródło wyraźnie informuje, iż chodziło o całą dziesięcinę.

kantorii tarnowskiej⁷⁴, jednak chodziło zapewne o pola zagrodników, o których wspominał wcześniej Jan Długosz⁷⁵. Charakterystyczną natomiast rzeczą jest to, że wszystkie wsie należące do parafii kolegiackiej w Tarnowie płaciły prepozytowi meszne⁷⁶ – daninę wiążącą mieszkańców z własną parafią a charakterystyczną dla okresu kolonizacji na prawie niemieckim⁷⁷. Oznacza to, że danina ta została najpewniej nadana początkowo plebanowi od św. Marcina w XIV w., tj. w okresie ożywionej działalności kolonizacyjnej w okolicach Tarnowa⁷⁸ inspirowanej przez Spycimira Leliwitę i jego następców, a w 1400 r. trafiła w ręce prepozyta tarnowskiego⁷⁹. Należy zatem uznać, że ani wysokość uposażenia, ani stosunki uposażeniowe w parafii tarnowskiej nie upoważniają do uznania jej za dawny ośrodek kościelny.

Inaczej było w przypadku okręgu parafialnego. Pod tym względem parafia w Tarnowie Małym wyróżniała się na tle dekanatu. Jak już wyżej nadmieniałem Jan Długosz, który dosyć szczegółowo scharakteryzował kolegiatę tarnowską, do jej okręgu parafialnego zaliczył miasto Tarnów, dwa przedmieścia i sześć wsi. Lustracja powiatu pilzneńskiego z 1536 r. wymienia Tarnów wraz z przedmieściem i 4 wsie⁸⁰, natomiast w 1581 r. okręg parafialny kolegiaty obejmował oprócz miasta także cztery przedmieścia oraz 9 wsi⁸¹. Stawiało to parafię tarnowską w rze-

⁷⁴ LR 1529, s. 55.

⁷⁵ DLB, t. 1, s. 612. Jest to przy okazji ślad dawnych stosunków uposażeniowych. Kantoria tarnowska została ufundowana w oparciu o dochody kościoła św. Marcina, który sytuowany był w Tarnowie Małym/Tarnowcu.

⁷⁶ DLB, t. 1, s. 607-609, 612; LR 1529, s. 108.

⁷⁷ K. Kaczmarczyk, *Ciężary ludności wiejskiej i miejskiej na prawie niemieckim w Polsce XIII i XIV w.*, „Przegląd Historyczny”, 11 (1910) s. 156-157; H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslawischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte*, „Kanonistische Abteilung”, 18 (1929) s. 530-531; P. Kałwa, *Powstanie i rozwój polskiej kołedy jako daniny kościelnej. Studium prawno-historyczne*, Lwów 1933, s. 168-169; J. Matuszewski, *Missalia-mensalia*, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S. Kuczyński, Warszawa 1976, s. 375; E. Wiśniowski, *Kołada – meszne – stołowe na ziemiach polskich. Problem rejonizacji*, w: *Kultura średniowieczna i staropolska. Studia ofiarowane Aleksandrowi Gieysztorowi w pięćdziesięciolecie pracy naukowej*, red. D. Gawinowa, Warszawa 1991, s. 625.

⁷⁸ Pod pojęciem działalności kolonizacyjnej należy rozumieć nie tylko lokowanie nowych miejscowości, ale także przenoszenie dotychczas istniejących osiedli na prawo niemieckie.

⁷⁹ Uposażenie kościoła św. Marcina w 1400 r. przeszło na rzecz kantora tarnowskiego (DLB, t. 1, s. 611). Przekazanie mesznego prepozytowi a nie kantorowi da się wyjaśnić sygnalizowanym wyżej ścisłym związkiem tej daniny z posługą duszpasterską. W przypadku kolegiaty tarnowskiej zarząd parafii kolegiackiej spoczywał w rękach prepozyta.

⁸⁰ Były to Rzędzin, Klikowa, Tarnowiec i Gumniska (*Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego, t. 3, Małopolska*, w: *Źródła dziejowe* (dalej: *ŹD*), t. 15, Warszawa 1886, s. 549).

⁸¹ W lustracji województwa sandomierskiego z 1581 r. w okręgu parafialnym wymieniono Tarnów wraz z przedmieściami Zabłocie, Gumniska, Grabówka oraz pozbawionym nazwy przedmieściem od strony Klikowej. Do parafii należały ponadto wsie: Wola Rzędzińska, Tarnowiec, Krzyż, Pogwizdów, Rzędzin, Wola Tarnowska, Zawada, Podgrodzie i Klikowa. Lustracja do parafii Tarnów zaliczyła ponadto wsie Konary i Nieciecza, jednak w rzeczywistości należały one do parafii w Otwi-

dzie najbardziej rozległych spośród parafii dawnego dekanatu tarnowskiego (patrz tabela nr 1). Warto jednak pamiętać, że okolice Tarnowa od czasu objęcia tych terenów przez Spycimira Leliwitę, stały się przedmiotem niezwykle ożywionej akcji osadniczej⁸². Można się zatem domyślać, że jeszcze w początkach XIV w. liczba wsi położonych wokół Tarnowa była znacznie mniejsza⁸³.

Tabela nr 1: Wielkość okręgów parafialnych w świetle Liber beneficiorum Jana Długosza i tzw. wizytacji radziwiłłowskiej z 1596-1597 r./
Table 1: The size of parish districts in the light of Liber beneficiorum by Jan Długosz and the Radziwiłł's visit of 1596-1597.

L.p.	Nazwa parafii/ the name of parish	Liczba miejscowości w okręgu parafialnym wg. <i>Liber beneficiorum</i> / the number of places of residence in a parish district according to <i>Liber Beneficiorum</i>	L.p.	Nazwa parafii/ the name of parish	Liczba miejscowości w okręgu parafialnym wg. wizytacji 1598 r./ the number of places of residence in a parish district according to the visitation of 1598
1.	Opatkowice (Zakliczyn)	16	1.	Wojnicz	17
2.	Wojnicz	14	2.	Opatkowice (Zakliczyn)	14
3.	Tuchów	10	3.	Jurków	12
4.	Czchów	8	4.	Tuchów	11
5.	Jurków	8	5.	Góra Zbylitowska	9
6.	Radłów	8	6.	Szczepanów	9

nowie o czym świadczy zapis w wizytacji bpa Jerzego Radziwiła – patrz *Compendium actorum visitationis exterioris ecclesiarum decanatum: Tarnoviensis, Dobzicensis, Voynicensis, Opatovien-sis, Lipnicensis et Wielicensis, ad archidiaconatum Cracoviensem spectantium, per Venerabilem Christophorum Kazimirski, praepositum Tarnoviensem mandato Ill. ac Rev. Principis D. Georgii divina miseratione S. R. E. tt. s. Sixti Cardinalis praesbiteri Radziwiłł nuncupati, episcopatus Cracoviensis et Ducatus Severiensis administratoris perpetui, in Olica et Nieświesz ducis et ex commissione R. D. Stanisłai Krasiński, archidiaconi, in spiritualibus vicarii et generalis officialis Cracoviensis a. D. 1596 et sequentibus [tj. 1597]... expeditae [dalej WR 1596-1597]*, Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, AVCap. 65, k. 112-112’.

⁸² Ożywienie to nastąpiło w pierwszej połowie XIV w. Oczywiście był to czas intensywnego rozwoju osadnictwa w różnych rejonach Małopolski, jednak działalność Spycimira Leliwity, który stał się właścicielem rozległych dóbr wokół Tarnowa, znacznie wykraczała poza ówczesne standardy – patrz K. Skowroński, *Z dziejów osadnictwa nad Wisłoką w XIV wieku, Mediaevalia. W 50 rocznicę pracy naukowej Jana Dąbrowskiego*, Warszawa 1960, s. 129-131; Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy*, s. 80; Mateszew i Sikora, *Osadnictwo i stosunki własnościowe*, s. 122-124 i 164-165.

⁸³ Warto też zauważyć, że zwiększanie się liczby wsi należących do parafii kolegiackiej miało czasem charakter nieco iluzoryczny. Przykładem może być zaliczenie w XVI w. do parafii wsi Zawada i Podgrodzie, które w zasadzie stanowiły jeden ośrodek osadniczy.

7.	Dębno	6	7.	Czchów	7
8.	Góra Zbylitowska	6	8.	Gromnik	7
9.	Gromnik	6	9.	Pleśna	7
10.	Biesiadki	3	10.	Wierzchosławice	6
11.	Szczepanów	3	11.	Dębno	5
12.	Tymowa	3	12.	Poręba Radlna	5
13.	Jasień	2	13.	Radłów	5
14.	Skrzyszów	2	14.	Ryglice	5
15.	Uszew	2	15.	Skrzyszów	4
16.	Gnojnik	1	16.	Biesiadki	3
17.	Gosprzydowa	1	17.	Gnojnik	2
18.	Gwoździec	1	18.	Jasień	2
19.	Pleśna	1	19.	Łękawica	2
20.	Poręba Radlna	1	20.	Tymowa	2
21.	Siemichów	1	21.	Uszew	2
22.	Wierzchosławice	1	22.	Gosprzydowa	1
23.	Złota	1	23.	Gwoździec	1
24.	Łękawica	-	24.	Siemichów	1
25.	Ryglice	-	25.	Szynwałd	1
26.	Szynwałd	-	26.	Złota	1
	Tarnów	7-9		Tarnów	10-14

Dane zawarte w tabeli dotyczą parafii wchodzących w skład dekanatu tarnowskiego w XIV w. Wielkość okręgów parafialnych ustaliłem na podstawie Liber beneficiorum Jana Długosza i wizytacji bpa Jerzego Radziwiłła z 1596-1597 r. W przypadku braku informacji w wizytacji radziwiłłowskiej jako pomocnicze źródło posłużyła Lustracja województwa sandomierskiego z 1581 r. – patrz Opatkowie/Zakliczyn (DLB, t. 2, s. 24-25, 272-275; t. 3, s. 197-198; WR 1596-1597, k. 107-107'), Wojnicz (DLB, t. 1, s. 13; t. 2, s. 138, 272, 305-307; WR 1596-1597, k. 97-99' - nie wliczam tu Zamościa, które wg słów wizytacji było w tym czasie już przedmieściem Wojnicza), Tuchów (DLB, t. 2, s. 272; t. 3, s. 198-200, 222-224; WR 1596-1597, k. 75-76' – wizytacja wymienia ponadto przedmieścia Tuchowa, nie podając jednak ich liczby), Czchów (DLB, t. 1, s. 175, 204, 236; t. 2, s. 239-240; WR 1596-1597, k. 126-128'), Jurków (DLB, t. 1, s. 12-13, 423, 610; t. 2, s. 135-136; WR 1596-1597, k. 72-72'), Radłów (DLB, t. 1, s. 13, 421; t. 2, s. 19, 136-138, 274, 275; t. 3, s. 196-197; ŻD, t. 14, s. 259-260), Dębno (DLB, t. 2, s. 271-272; WR 1596-1597, k. 104-104'), Góra Zbylitowska (DLB, t. 1, s. 13, 421-422, 606-607, 612; WR 1596-1597, k. 72'-73), Gromnik (DLB, t. 2, s. 269, 270, 275; t. 3, s. 198, 200; *Compendium actorum visitationis exterioris ecclesiarum existentium in et sub decanatu Pilsnensi, Mielecensi, Ropczycensi, Biecensi, Jaslensi et Żmigrodensi, ad archidiaconatum Sandecensem pertinentium, per R. D. Christophorum Kazimirski, praepositum Tarnoviensem mandato Ill. ac Rev. D. Principis Georgii divina miseratione S. R. E. tt. s. Sixti Cardinalis praesbiteri Radziwiłł nuncupati, episcopatus Cracoviensis administratoris perpetui, in Olika et Nieświesz ducis a. D. 1595... factae*, Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie, AVCap. 65, k. 45-45'), Biesiadki (DLB, t. 1, s. 96; t. 2, s. 277; WR 1596-1597, k. 105'), Szczepanów (DLB, t. 2, s. 268-269; WR 1596-1597, k. 100'-101'), Tymowa (DLB, t. 1, s. 175; t. 2, s. 270; WR 1596-1597, k. 128'-129), Jasień (DLB, t. 2, s. 276; WR 1596-1597, k. 102-102'), Skrzyszów (Jan Długosz w zasadzie pominął opis parafii, marginalnie wspominając Skrzyszów oraz Pogórską Wolę – patrz DLB t. 1, s. 605, 609, 611; t. 2, s. 309; M-52 k. 7'-9; WR 1596-1597, k. 68'-69), Uszew (DLB, t. 2, s. 276-277; WR 1596-1597, k. 141'-142), Gnojnik (DLB t. 1, s. 174; t. 2, s. 267-268; ŻD t. 14, s. 143), Gosprzydowa (DLB, t. 1, s. 174-175; t. 2, s. 270-271; WR 1596-1597, k. 129-129'), Gwoździec

(DLB, t. 1, s. 14; t. 2, s. 139; WR, 1596-1597, k. 105'-106), Pleśna (DLB, t. 2, s. 275; WR 1596-1597, k. 73'-74), Poręba Radlna (spisy świętopietrza wymieniają w XIV w. dwie parafie w Porębie i Radlnej, jednak późniejsze połączenie obu wsi doprowadziło do utworzenia jednej parafii w Porębie Radlnej (DLB, t. 2, s. 308; M-52 k. 14-15'; WR 1596-1597, k. 71), Siemichów (DLB, t. 2, s. 276; t. 3, s. 216-217; M-52 k. 107-109; WR 1596-1597, k. 108-108'), Wierzchosławice (DLB, t. 1, s. 422; t. 2, s. 308; WR 1596-1597, k. 71-72), Złota (DLB t. 2, s. 265-266; M-52 k. 162-163'; WR 1596-1597, k. 126), Łękawica (M-52 k. 12-14; WR 1596-1597, k. 70-70'), Ryglice (WR 1596-1597, k. 71), Szywnwałd (WR 1596-1597, k. 69-69'), Tarnów (DLB, t. 1, s. 608-609, s. 612; W lutracji województwa sandomierskiego z 1581 r. w okręgu parafialnym wymieniono Tarnów wraz z przedmieściami Zabłocie, Gumniska, Grabówka oraz pozbawionym nazwy przedmieściem od strony Klikowej. Do parafii należały ponadto wsie: Wola Rzędzińska, Tarnowiec, Krzyż, Pogwizdów, Rzędzin, Wola Tarnowska, Zawada, Podgrodzie i Klikowa. Lustracja do parafii Tarnów zaliczyła ponadto wsie Konary i Nieciecza (ZD, t. 14, s. 258), jednak w rzeczywistości należały one do parafii w Otwinowie o czym świadczy zapis w wizytacji bpa Jerzego Radziwiła – patrz WR 1596-1597, k. 112-112').

Przechodząc do gęstości zaludnienia pragnę przypomnieć, że do czasu powstania fary w mieście Tarnowie jedyną parafią na tym terenie była parafia św. Marcina. Niedługo po lokacji miasta z jej obszaru wydzielono nową parafię pw. Narodzenia NMP, zaś w 1400 r. znów go zjednoczono w ramach parafii kolegiackiej. T. Ładogórski próbując ustalić liczbę ludności Polski w czasach kazimierzowskich uznał, że na łącznie ujętym terenie parafii miejskiej w Tarnowie i św. Marcina⁸⁴ gęstość zaludnienia wynosiła 18 osób na km². Było to co prawda dwukrotnie więcej niż średnia dla całego dekanatu⁸⁵, jednak Tarnów ustępował pod tym względem takim parafiom jak Gnojnik, Złota, Gosprzydowa, Łękawica, Tymowa, Radłów i Szywnwałd, przy czym w przypadku Gnojnika, Złotej i Gosprzydowej gęstość zaludnienia parafii tarnowskiej była prawie dwukrotnie niższa. Jak już nadmieniałem dane te odnoszą się do czasów istnienia miasta Tarnowa. Niewątpliwie lokacja miejska znacząco wpłynęła na powiększenie liczby mieszkańców. Oznacza to, że w okresie poprzedzającym ten fakt gęstość zaludnienia parafii św. Marcina była dużo niższa. T. Ładogórski uznawał, że parafia zamkowa, która w rzeczywistości odpowiada parafii św. Marcina, miała w połowie XIV w. liczyć 225 osób. Próbuąc odtworzyć stosunki ludnościowe sprzed roku 1330 należy do owych 225 osób dodać nieznaną liczbę mieszkańców Tarnowa Wielkiego, na którego gruntach lokowano miasto. Wiadomo, że Tarnów Wielki był dwuczłonową wsią, która charakteryzowała się zapewne znaczącą liczbą mieszkańców. Jednak nawet przyjęcie, iż Tarnów Wielki był nadzwyczaj ludną wsią, w której mieszkało tylu ludzi co we wszystkich pozostałych wsiach parafii św. Marcina oznacza, że gęstość zaludnienia tej parafii, obejmującej obszar 86 km², przed 1330 r. nie

⁸⁴ Autor błędnie wyróżniał parafię miejską i na zamku (T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930, s. 67; T. Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski*, tabela na s. 201), jednak w badaniach swych opierał się na spisach świętopietrza, które w rzeczywistości odnosiły się do parafii św. Marcina a od 1352 r. także miejskiej fary Narodzenia NMP. Z tego też względu wyniki uzyskane przez tego autora mogą stanowić podstawę dalszych rozważań.

⁸⁵ Było to 18 osób na km², podczas gdy średnia dekanalna liczyła 8,9 osoby na km².

przekraczała wartości 6 osób/km², a to z kolei oznacza, że była znacząco niższa od średniej dekanalnej. Co więcej sytuowałoby to parafię św. Marcina w gronie naj-słabiej zaludnionych na terenie dekanatu⁸⁶. Paradoksalnie fakt ten wcale nie musi oznaczać, że parafia św. Marcina ma niezbyt odległą metrykę. Niezwykle żywy w XIV w. rozwój osadnictwa w tym rejonie Małopolski spowodował, że niekiedy nowolokowane wsie górowały gęstością zaludnienia nad starszymi ośrodkami osadniczymi. I tak lokowany w 1344 r. Szynwałd z liczbą 20 osób na km² znalazł się wśród najgęściej zaludnionych parafii, podczas gdy posiadający genezę sięgającą początków państwa polskiego Wojnicz⁸⁷ posiadał parafię, w której na jednym kilometrze kwadratowym mieszkało 12 osób⁸⁸.

Kolejnym czynnikiem pomagającym datować czas powstania świątyni, jest jej wezwanie. Niestety w przypadku wezwania św. Marcina trudno mówić o wyraźnym związku tego patrocinium z konkretnym okresem historycznym. Nie brakuje bowiem przykładów kościołów o tym wezwaniu fundowanych we wczesnym średniowieczu, jak choćby kościół w Pacanowie, uposażony w początkach XII w. przez bpa krakowskiego Maura, z drugiej zaś św. Marcin patronował np. świątyni w Marcyporębie, powstałej dopiero w początkach wieku XIV⁸⁹ czy znacznie bliższej Tarnowowi Łużnej – wsi poświęconej po raz pierwszy dopiero w 1402 r.⁹⁰ Nawet wskazane przez B. Kumora powiązanie kultu św. Marcina z zakonem benedyktynów nie musi oznaczać, że to czarni mnisi byli fundatorami parafii w Tarnowie Małym. Co prawda trudno negować, że kult tego świętego był wśród benedyktynów żywy, jednak wydaje się, że także w innych środowiskach św. Marcin cieszył się sporą atencją. Na kartach *Liber beneficiorum* Jana Długosza znajdują się informacje o 19 parafiach diecezji krakowskiej, które w drugiej połowie XV w. nosiły wezwanie św. Marcina. Spośród nich 8 podlegało patronatowi szlacheckiemu (Czarny Potok, Czudec, Łużna, Marcyporęba, Mogilno, Pacanów, Siepraw i Wojkowice Kościelne)⁹¹. W 6 parafiach patronat należał do różnych instytucji kościelnych: po 3 parafie posiadali biskupi (Krynki i Krzeszowice – biskupi krakowscy, Opatów – biskupi lubuscy)⁹² i klasztory (Biskupice – duchacy z Krakowa, Olchawa – cystersi z Wąchocka⁹³ i Gromnik – benedyktyni z Tyńca)⁹⁴. W 5 przypadkach patronat należał do władcy (Lipinki, Połaniec, Stężyca, Wiśnio-

⁸⁶ Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski*, tabela na s. 201.

⁸⁷ J. Szymański, *Wojnicz dzieje zabytki*, Wojnicz 1967, s. 13-16; tenże, *Przewodnik po Wojniczu inaczej*, Wojnicz 2010, s. 13-14.

⁸⁸ Ładogórski, *Studia nad zaludnieniem Polski*, tabela na s. 201.

⁸⁹ J. Chachaj datował czas powstania parafii w Marcyporębie na lata 1328-1335 – patrz tegoż, *Rzecz o sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, ABMK, 68 (1997) s. 221-308, tu s. 263.

⁹⁰ *Słownik historyczno-geograficzny województwa krakowskiego w średniowieczu*, cz. 3, s. 4, red. F. Sikora, Kraków 2003, s. 1056.

⁹¹ DLB, t. 2, s. 53, 132, 140, 189, 255, 301, 304, 422.

⁹² DLB, t. 2, s. 64, 486, 577, 581, 633.

⁹³ DLB, t. 1, s. 234; t. 2, s. 119, 237-238.

⁹⁴ DLB, t. 2, s. 269 i 275 oraz DLB, t. 2, s. 270 i t. 3, s. 198 – Jan Długosz czterokrotnie opisał parafię Gnojnik, przy czym dwukrotnie uczynił to używając nazwy Chojnik – w rzeczywistości wsi w parafii Gnojnik.

wa i Zemborzyce)⁹⁵. Jak zatem widać benedyktyni w drugiej połowie XV w. posiadali tylko jedną parafię pw. św. Marcina, co oznacza, że choć otaczali kultem tego świętego, to nie fundowali zbyt wielu kościołów jemu poświęconych.

Okazuje się, że poza wielkością okręgu parafialnego żaden z analizowanych czynników nie wskazuje na wczesne utworzenie parafii w Tarnowie Małym. Wypada zatem uznać, że powstała ona najpewniej w XIII w. na co wskazują przede wszystkim stosunki dziesięcenne w parafii oraz niezbyt wysokie jej uposażenie. Wartość 3,5 grzywien notowana w XIV w. jest wyraźnie wyższa od uposażenia parafii XIV-wiecznych jednak równocześnie znacząco niższa od dochodów najstarszych ośrodków kościelnych⁹⁶. Najprawdopodobniej fundatorami parafii byli benedyktyni z Tyńca. Wynika to jednak przede wszystkim ze stosunków własnościowych a nie analizy wezwania świątyni w Tarnowie Małym. Minisi tyńceccy byli dowodnie właścicielami wsi od XII w. do drugiej połowy wieku XIII lub nawet początków XIV stulecia. Konsekwencją przesunięcia czasu powstania parafii św. Marcina w Tarnowie Małym na XIII wiek jest możliwość odniesienia się do kontrowersji, czy pierwotna siedziba dekanatu mieściła się w Tarnowie, czy Wojniczu⁹⁷. Jeśli rację ma J. Chachaj, który przekonująco dowodzi, że podział diecezji krakowskiej na dekanaty dokonał się w drugiej połowie XII w.⁹⁸, to za pierwotną siedzibę dziekańską należy bezwzględnie uznać Wojnicz, bowiem parafia w Tarnowie Małym w tym czasie jeszcze nie istniała.

Podsumowując można zatem stwierdzić, że spośród dwóch położonych blisko siebie wsi o nazwie Tarnów, to Tarnów Wielki był ważniejszym i ludniejszym ośrodkiem osadniczym. Z nieznanymi jednak względów w XIII w. kościół pw. św. Marcina wzniesiono w Tarnowie Małym. Funkcjonująca przy nim parafia aż do połowy wieku XIV obejmowała posługą duszpasterską mieszkańców okolicznych wsi, w tym również Tarnowa Wielkiego. Również po lokacji miasta Tarnowa, jego mieszkańcy w początkowym okresie podlegali plebanowi od św. Marcina. Do-

⁹⁵ DLB, t. 2, s. 180, 182, 448, 543, 559.

⁹⁶ Uposażenie parafii XIV-wiecznych było z reguły niskie. Ponad 90% parafii powstałych pomiędzy 1325 a 1358 r. w spisach dziesięciny papieskiej odnotowano z taksą poniżej 2 grzywien (E. Gdula, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 177-178; J. Chachaj, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna*, s. 384; tenże, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 33). Jednocześnie wśród parafii najstarszych, tj. posiadających udokumentowaną metrykę co najmniej XII-wieczną, zdecydowana większość posiadała uposażenie przekraczające 10 a nierzadko 20 grzywien (E. Wiśniowski, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 21-22; J. Chachaj, *Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna*, s. 384; tenże, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 33).

⁹⁷ J. Szymański uważał, że Wojnicz był pierwotną siedzibą dekanatu a co więcej dekanat tarnowski powstał dopiero pomiędzy 1470 a 1513 r. Pojawianie się XIV-wiecznych wzmianek o dekanacie wojnickim autor ten tłumaczył przyjmowaniem nazwy dekanatu od miejsca, w którym aktualny dziekan posiadał beneficjum plebańskie (J. Szymański, *Dekanat wojnicki w świetle niektórych uwag o organizacji dekanalnej w diecezji krakowskiej w XIII-XVI w.*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 8 (1961) z. 1, s. 77 i n., szczególnie 86 i 90). Odmiennego zdania był B. Kumor, który uznawał, że pierwotna siedziba dziekańska mieściła się w Tarnowie, zaś początków dekanatu wojnickiego dopatrywał się dopiero w czasach bpa Zbigniewa Oleśnickiego (patrz tegoż, *Prepozytura tarnowska*, s. 219-220).

⁹⁸ J. Chachaj, *Powstanie dekanatów w archidiecezji krakowskiej*, „Rocznik Muzeum w Gliwicach”, 11/12 (1997) s. 17-18; tenże, „Pierwotna średniowieczna sieć dekanalna”, s. 381-382; tenże, *Rozwój sieci parafialnej*, s. 32.

piero powołanie do życia parafii miejskiej w drugiej połowie lat 40-tych XIV w. zmieniło ten stan rzeczy. Od tego momentu aż do 1400 r. funkcjonowały obok siebie dwie parafie: św. Marcina w Tarnowie Małym oraz miejska fara Narodzenia NMP w Tarnowie. Wzniesienie przez Spycimira zamku na Górze św. Marcina pociągnęło za sobą budowę kaplicy poświęconej już w 1331 r. Kaplica ta nie posiadała jednak uprawnień duszpasterskich.

słowa kluczowe: Tarnów, parafia Narodzenia NMP, parafia św. Marcina, Tarnowiec, Zawada

THE ECCLESIASTICAL ORIGINS OF TARNÓW

Summary

The article presents the earliest history of the church in Tarnów. The current town of Tarnów was founded on the land of the village of Tarnów Wielki in 1330. The village of Tarnów Mały (now Tarnowiec) was located near the village of Tarnów Wielki. Historical sources from the first half of the fourteenth century mention the existence of the parish of Tarnów without specifying whether it is Tarnów Wielki or Mały. The existing literature has adopted the view that the oldest parish of Tarnów was located at St. Martin Church in the present village of Zawada. As a consequence, the village of Zawada was considered to be originally part of Tarnów Wielki or Mały with the origins going back to the twelfth century, and the Benedictines of Tyniec being perceived as its founders.

At the beginning of the fourteenth century Tarnów Wielki and Mały and the surrounding villages became the property of Spycimir, Leliwa coat of arms. He contributed to building, on the outskirts of Tarnów Wielki, a castle and then a chapel, the existence of which has been proved since 1331. It was acknowledged that the chapel had been dedicated to the Assumption of the Virgin Mary and had had the parish rights. In 1330 the town of Tarnów was founded in the village of Tarnów Wielki. After that, the Parish of the Nativity of the Virgin Mary was established in the main square of the town. The parish has been proved since 1346. Recognizing that fact that St. Martin Parish was connected with Tarnów Wielki meant accepting the claim that in about half of the fourteenth century there were three parishes in the town of Tarnów. Finally, in 1400 the Bishop of Cracow, Piotr Wysz created a collegiate church in Tarnów on the basis of the Parish of the Nativity of the Virgin Mary, St. Martin Parish and the castle chapel. The author tried to show in the article that certain parts of the ecclesiastical history of Tarnów have diverged from the truth. According to the literature, St. Martin Parish was connected with Tarnów Mały, which is today Tarnowiec, and the Benedictines should be regarded as its founders. The history of this parish is not so distant. There are no clear source materials which could allow for

certainty on this issue, but evidence indicates that it was created in the early thirteenth century. The history of the castle church in Tarnów was also wrongly interpreted. In the light of sources it can be stated that it was dedicated to the Blessed Virgin Mary. The claim that it was dedicated to the Assumption of the Virgin Mary is the result of misunderstanding. That is true that there was the church dedicated to the Assumption of the Virgin Mary in Tarnów, but it was not connected with the castle. The theory that the castle chapel had the parish rights is also erroneous. In fact it was an ordinary castle chapel similar to other chapels of this type.

Keywords: Tarnów, the Parish of the Nativity of the Virgin Mary, St. Martin Parish, Tarnowiec, Zawada

Translated by Aneta Kiper